

Tehânevî'nin Keşşâfı İstılâhati'l-Funûn ve'l-'Ulûm Adlı Ansiklopedik Eserindeki Tasavvufî Makamlarla İlgili Maddelere İlişkin Bir İnceleme

Mahmut Ulu

<https://orcid.org/0000-0002-3030-0827>

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Aksaray, Türkiye

<https://ror.org/026db3d50>

mahmut.ul@hotmil.com

Atıf Bilgisi:	Ulu, Mahmut. "Tehânevî'nin Keşşâfı İstılâhati'l-Funûn ve'l-'Ulûm Adlı Ansiklopedik Eserindeki Tasavvufî Makamlarla İlgili Maddelere İlişkin Bir İnceleme". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 39 (Kasım 2024), 259-284. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1553586 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
Geliş Tarihi:	20 Eylül 2024
Kabul Tarihi:	26 Kasım 2024
Yayın Tarihi:	30 Kasım 2024
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Fıkha dair *Ahkâmü'l-arâzî* ve tefsire dair *Sebku'l-gayât fi neski'l-âyât* adlı iki eseri daha bulunan Tehânevî'nin *Keşşâfı istılâhati'l-funûn ve'l-'ulûm* adlı ansiklopedisi en bilinen eseridir. Eseri diğerlerinden ayıran önemli bir husus sarf, belâgat ve muhâdarât gibi Arap dili ve edebiyatına dair ilimleri; tefsir, hadis, tasavvuf gibi şer'î ilimleri; mantık, fizik, kimya, tıp, matematik gibi aklî ilimler ile rüya tabiri, sihir, tılsım ve simya gibi daha çok metafizik konuları ele alan elliyi aşkın ilmi çok çeşitli yönleriyle ortaya koymasındır. Eseri konumuz açısından önemli kılan husus ise çalışmada çok sayıda tasavvufî istilaha yer verilmesidir. Nitekim tasavvuf istilahıyla ilgili kavramlar eserin önemli bir bölümünü oluşturur. Bu kavramlar tasavvufun belirli alanlarına odaklanmak yerine tasavvufun tanımı, sûfi ve ilintili konular, seyrüsülûk, tarikatların insanî yönü ve mekânları, nefis ve makamları gibi hemen her yönüne odaklanmıştır. Eserde üzerinde durulan ve tanımları verilen kavram gruplarından biri de haller ve makamlara ilişkin maddelerdir. Bu çalışmanın odak noktası Tehânevî'nin makamlara dair maddeleri ele alış şeklidir. Bu bağlamda makamların tanımları, kelime ve terim manaları ile ilişkili olduğu diğer ilimlerdeki karşılığı ile hangi yönlerinin öne çıkarıldığı, tanımlara getirilmiş yeniliklerin varlığı veya yokluğu üzerinde durulmuştur. Çalışma bir metin analizi yöntemine dayalı olup bu yönüyle eserde yer alan kavramlar temel tasavvuf literatüründeki anlamlarıyla karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. *Keşşâf* adlı eserde konuyla ilgili öne çıkan başlıca bulgular şunlardır: Makamlar genellikle belli eserlerden alıntılanarak açıklanmıştır. Kavramların bazen öncelikle kelime manası sonra terim manası üzerinde durulmuş ardından diğer ilimlerdeki karşılığı ve tasavvufî istilah olarak neye delalet ettiği, bazen de doğrudan terim manasıyla ele alındığı görülmüştür. Eserin tasavvufî kavramlar özelinde alıntıldığı kaynaklardan farklı yeni bir ifade ortaya koyduğunu söylemek güçtür. Ancak bazı tasavvufî istilahların diğer ilimlerdeki karşılıklarıyla birlikte ele alınması eseri dönemin tasavvuf ve genel ilmî terminolojinin ele alınış şeklini ortaya koyması açısından önemli kılmaktadır. İşte bu çalışmada makamların tasavvuf terminolojisi açısından değerlendirilmesi ve Tehânevî'nin katkıları ve farklılıkları ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Haller, Makamlar, Tehânevî, *el-Keşşâf*.

An Examination of the Articles Related to Sufi Hâls and Maqâms in Tehânevi's Encyclopedia Named Keşşâfû Istilâhati'l-Funûn ve'l-'Ulûm

Mahmut Ulu

<https://orcid.org/0000-0002-3030-0827>

Assist. Prof., Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Basic Islamic Sciences, Aksaray, Türkiye

<https://ror.org/026db3d50>

mahmut.ulu@hotmail.com

Citation:	Ulu, Mahmut. "An Examination of the Articles Related to Sufi Hâls and Maqâms in Tehânevi's Encyclopedia Named Keşşâfû Istilâhati'l-funûn ve'l-'ulûm". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 39 (November 2024), 259-284. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1553586 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
Date of submission:	20 September 2024
Date of acceptance:	26 November 2024
Date of publication:	30 November 2024
Reviewers:	One Internal & At Least Two External
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: Tahanawi, who penned treatises such as *Aḥkam al-Arazi* and *Sabḳhu al-Gayat fi Naskḫi al-Ayat on Tafseer*, is notably known by his encyclopedia called *al-Kashaaf Istilahat al-Funun wa-al-'Ulum*. An important point that distinguishes the work from others is the sciences of Arabic language and literature such as shar, balagat and muhadarat; that are embodied within the work, inter alia religious sciences such as tafsir, hadith, and mysticism. Thus, it presents more than fifty sciences from various aspects, dealing with rationalist sciences such as logic, physics, chemistry, medicine and mathematics, as well as metaphysical subjects such as dream interpretation, magic, charm and alchemy. What makes the work important in terms of this article is the abundance of sufi terms that are dispersed in the work. As a matter of fact, concepts related to sufi terminology constitute an important part of the work. Instead of focusing on specific areas of sufism, these concepts focus on almost every aspect of sufism, such as the definition of sufism, sufi and related subjects, *satr wa suluk*, the non-celestial aspect of the sects and their places, soul and maqams. One of the concept groups elucidated and defined in the work is the items related to ascetical states and maqams. The focus of this study is how Tahanawi handles the articles related to maqams. In this context, the definitions of the maqams, their lexical and terminological meanings, equivalent terms and counterpartse in other sciences that bear affinity with the before mentioned ones their liable connotations and semantic extensions or shifts in sense of the defined wordages are emphasized. The study is based on the text analysis method, and in this respect, the concepts in the work are evaluated through comparison with their signifiers in the fundamental sufism literature. The main findings that stand out on the subject in the work titled *al-Kashaf Istilahat al-Funun wa-al-'Ulum* are that the maqams are generally explained by quoting from certain works; sometimes the wlexicographical meaning of the concept is emphasized first, then its terminological referent, then its equivalent wordage in other sciences and what it indicates as a sufi terminology, and sometimes it is discussed directly in its terminological meaning. Although it cannot be said that the work introduces a new expression different from the sources from which it is cited, in terms of Sufi concepts, it can be said that it is important in terms of revealing the way in which sufism and general scientific terminology of the period when it was penned are handled, in that some sufi terms are discussed together with their equivalents in other sciences. In this study, we tried to evaluate the maqams, which are extant among the Sufi terms, in terms of sufi terminology and to reveal Tahanawi's contributions and his distinct traits.

Keywords: Sufism, Hâls, Maqâms, Tahanawi, *al-Kashaf*.

Giriş:

Muhammed b. Ali et-Tehânevî'nin (öl. 1158/1745'ten sonra) hayatı hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlı olmakla birlikte Hindistan'ın Delhi şehri yakınlarında bulunan Tehâne'de doğduğu bilinmektedir. Doğum ve vefat tarihine ilişkin bilgilerde bir kesinlik yoktur. Ancak onun on yedinci asrın ikinci yarısında doğduğu, *Keşşâf*'ın müsveddesini 1158'de (1745) tamamladığı dikkate alınırsa on sekizinci asrın ortalarında vefat ettiği söylenebilir. Ömrünü doğduğu şehirde geçiren Tehânevî'nin mezarı da yine Tehâne'dedir. Kabrinin ziyaret edenlerin manevî feyze mazhar olduğuna inanılan bir ziyaretgâh olduğu kaydedilmiştir.^[1]

Eserinde zikredilen tam adının Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-Tehânevî olmasına bakılırsa nisbesinin Hz. Ömer'e dayandığını söylemek mümkündür. Yine nisbesinden hareketle ehl-i sünnete mensup bir Hanefî olduğu anlaşılmaktadır.^[2] Tehânevî Hindistan'ın ilmî bakımdan tanınmış bir ailesine mensuptur. Babasının şeyh, dedesinin kâdî ve büyük dedesinin mevlânâ ve etka'l-ulemâ şeklindeki sıfatlarıyla anılması bunu göstermektedir. Bizzat kendisinin de dedesi gibi kadılık görevinde bulunması ailesine ve yetiştirdiği ortama dair önemli veriler sayılabilir.^[3]

Tehânevî, Arapça ve dinî ilimlerden müteşekkil ilk eğitimini babasından aldıktan sonra alışlagelen tedaris sisteminin aksine başka bir hocaya gitmemiş, bunun yerine tıp, felsefe, hendese, hesap, mantık, hey'et gibi aklî ilimler ile naklî ilim denebilecek hikmet gibi ilimleri bu ilimlerle ilgili eserleri okuyarak öğrenmiştir. Bu sırada terimlere merak sarmış, her ilmin kendine has terimlerinin bilinmesi halinde ilimlerin tahsilinde hocalara "teberrüken" ihtiyaç kalacağını düşünmüştür. Geniş bir ilim yelpazesinde yaptığı okumalar onun kendine has bir öğrenme usulü edinmesini sağlamıştır. Bu düşünceye dayalı olarak da bütün ilimleri kapsayan ansiklopedik bir eser telif etmeye karar vermiştir.^[4] Böylece İslam medeniyetinde bilim, sanat ve zanaat terimleri bakımından oldukça kapsamlı ansiklopedik bir eser telif edilmiştir.^[5]

Tehânevî'nin *Keşşâfı İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'ulûm* adlı eseri on yedinci asırda telif edilmiş bir bilim ve sanat terimleri ansiklopedisi çalışmasıdır. Bu yönüyle *Keşşâf*, yazıldığı dönem olan on yedinci asır ilim çevrelerinin temel eğilimlerini yansıttığı gibi ele aldığı literatürün temel hususiyetlerini de yansıtmaktadır. Ayrıca kapsam ve kavramsal çerçevesi, kavramları ele alış sürecindeki detaylara dikkat etme yaklaşımı ve kaynak çeşitliliğiyle benzerlerinden farklı bir özellik taşımaktadır.^[6]

Keşşaf, içerdiği birçok ilim alanında geniş bir literatüre, bazı alanlarda ise sınırlı sayıda kaynağa dayanan bununla birlikte son derece kapsamlı olduğu şüphe götürmeyen bir eserdir.^[7] Bu bağlamda eserde sarf, belâgat ve muhâdarât gibi Arap dili ve edebiyatına dair ilimler; tefsir, hadis, tasavvuf gibi şer'î ilimler; mantık, fizik, kimya, tıp, matematik gibi aklî ilimler ile rüya tabiri, sihir, tılsım ve simya gibi daha çok metafizik konuları ele alan elliye aşkın ilim çok çeşitli yönleriyle yer almıştır. Bunlardan medrese mensupları arasında yaygın tedaris ve telife konu olan alanlarda metin, şerh ve haşiye taramaları yaparak metnin en yetkin halini vermiştir. Ancak aynı hassasiyetin

[1] Nasuhi Ünal Karaarslan, "Keşşâfı İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'ulûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/330; Hüseyin Abdullatif Abdullah, "'Tehânevî'nin Keşşâfı İstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm Adlı Ansiklopedisinde Aruz İlmîne İlişkin Maddeler'", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (2016), 315.

[2] Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm* (Beyrût: Mektebetü'lübnan, 1996), 1/1.

[3] Karaarslan, "Keşşâfı İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'ulûm", 25/330; Abdullah, "'Tehânevî'nin Keşşâfı İstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm Adlı Ansiklopedisinde Aruz İlmîne İlişkin Maddeler'", 315.

[4] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/1; Karaarslan, "Keşşâfı İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm", 25/330.

[5] Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 1/5.

[6] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/2; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 2/7.

[7] Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 1/14.

tasavvuf ıstılahlarında gösterilmediği anlaşılmaktadır.^[8] Bu durum alfabetik sıra konusundaki sistem hariç tutulmak kaydıyla kavramların açıklanması sırasında bir standartın olmayışında da kendini göstermektedir.

Eseri konumuz açısından önemli kılan husus hiç şüphesiz çok sayıda tasavvufî ıstılahı yer vermiş olmasıdır. Nitekim tasavvuf ıstılahıyla ilgili kavramlar eserin önemli bir bölümünü oluşturur. Bu kavramlar tasavvufun belirli alanlarına odaklanmak yerine tanımı, sūfî ve ilintili konular, seyrüsülûk, tarikatların insanî yönü ve mekânları, nefis ve makamları gibi hemen her yönüne odaklanmıştır. Eserde bir başlık altında toplanıp haller ve makamlar diye tasnif edilmese de üzerinde durulan ve tanımları verilen kavram gruplarından biri de haller ve makamlara ilişkin maddelerdir.

Tasavvuf alanıyla ilgili farklı başlık ve konulara odaklı benzer çalışmalara yol göstermesi beklenen bu çalışmanın odak noktasını tasavvufun önemli konularından biri olan “Haller ve makamlar” grubunun “Makamlar” kısmına dair maddeler ve bu maddelerin nasıl ele alındığı oluşturmaktadır. Bu bağlamda öncelikle makamlarla ilgili kavramların hangileri olduğu tespit edilmiş daha sonra Tehânevî tarafından nasıl ele alındığı üzerinde durulmuş, ardından aşağıda zikredilen temel tasavvuf eserlerinde kavramın nasıl ele alındığına değinilmiştir. Daha sonra *Keşşâf* ve mezkûr temel tasavvuf kaynakları arasında makamlara ilişkin ıstılahların ifade ve tanımlama biçimleri karşılaştırılmak suretiyle fark olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Ancak çalışmanın öncelikli amacının bu mukayeseye odaklı olmadığını belirtmek yerinde olacaktır.

Çalışmanın haller ve makamlara dair olan ıstılahların bir bütün halinde ele alınması halinde daha yetkin olacağı varsayılsa da bir makale hacmini fazlasıyla aşacağı görüldüğünden “Haller ve Makamlar” şeklinde planlanan çalışma sadece “Makamlar” şeklinde sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda haller ve makamlardan olmak kaydıyla toplam yetmiş üç kavram tespit edilmiş, bunlardan on yedi tanesi makamlar olarak değerlendirilerek çalışmanın kavramsal içeriği teşekkül edilmiştir. Ele alınan kavramların sayıca az olmasının çalışmanın amacına ulaşılması bakımından yeterli olup olmayacağı sorusu akla gelmekle birlikte kavramların izahına bakıldığında sadece makamların bile yeterli olduğu görülecektir. Kaldı ki makamların işleniş tarzının diğer tasavvufî kavramlardan farklı olmadığı da anlaşılmaktadır.

Çalışmaya konu eser içerisinde yer alan ıstılahlardan haller ve makamlarla ilgili olanların belirlenmesinde tasavvuf ilminin temel kaynakları sayılan Ebu Nasr et-Tûsî Serrâc'ın *el-Lüma*'ı, Ebu Bekir Muhammed b. İshak Buhârî Kelâbâzî'nin *Ta'arruf*'u, Abdülkerim Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si, Ali b. Osman Cüllâbî Hucvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'u, Ebu'n-Necîb Sühreverdî'nin *Âdâbü'l-Mürîdîn*'i, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer Sühreverdî'nin *Avârifü'l-maârif*'i gibi eserler esas alınmıştır. Dolayısıyla kavramları değerlendirirken mezkûr eserler ölçü olarak kullanılmıştır. Çalışmada zikredilen bu kaynakların esas alınmasının amacı ise tasavvuf ıstılahlarına yönelik temel kaynaklar olmaları ve kendilerinden sonra gelen çalışmalara kaynaklık etmeleridir denebilir. Sühreverdî'nin ifadesiyle her iki grup arasındaki benzerliğin fazla olması, buna bağlı olarak birinin diğerinden ayrılmasının zorluğu^[9] göz önüne alındığında haller ve makamları birbirinden ayırt etmek zor olsa da bu zorluk Kelâbâzî'nin *Ta'arruf*'taki tespitlerine dayalı olarak aşılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Tehânevî'nin eserinde tespit edilen on yedi makam *Ta'arruf* ölçü alınarak belirlenmiştir. Haller ve makamlar her ne kadar *el-Lüma*'da, *Âdâbü'l-mürîdîn*'de ve *Avârifü'l-maârif*'te de tasnif edilmiş olsa da sınırlı sayıda makama yer vermeleri ve bu makamların vera' hariç diğerlerinin *Ta'arruf*'ta yer alması *Ta'arruf*'un ölçü alınmasındaki diğer bir nedendir.

[8] Tehânevî, *Keşşâfı İstılahâtı'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/1; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstılahâtı'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 2/13.

[9] Ebü'n-Necîb Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif (Tasavvufun Esasları)*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz - İrfan Gündüz (İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1990), 585.

Bahse konu eserle ve eser içerisinde yer alan maddelerle ilgili oldukça sınırlı olmakla birlikte bazı çalışmalar yapılmıştır. İlk olarak *Keşşâfı İstılâhâtı'l-Funûn ve'l-'ulûm* adlı eserin Türkçe çevirisi dört cilt halinde Ömer Türker öncülüğünde bir grup araştırmacı tarafından yapılmıştır. Bu makalede tahkiki Ali Dahrûc ve Abdullah Hâlidî tarafından 2 cilt halinde yapılan eser esas alınmakla birlikte Türker'in editörlüğündeki ekibin mezkûr çevirisinden de istifade edilmiştir. Eserle ilgili diğer bir çalışma ise Hüseyin Abdullatif Abdullah'ın "*Tehânevî'nin Keşşâfı İstılâhâtı'l-Funûn ve'l-'ulûm Adlı Ansiklopedisinde Aruz İlmine İlişkin Maddeler*" isimli makalesidir. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde *Keşşâfı İstılâhâtı'l-Funûn ve'l-'ulûm* başlıklı madde tespit edebildiğimiz kadarıyla eserle ilgili yapılan çalışmalar olarak zikredilebilir. Görüldüğü üzere *Keşşâfı İstılâhâtı'l-Funûn ve'l-'ulûm* adlı eserle ilgili yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Öte yandan eserin tasavvuf ıstılahlarına ve bunlardan biri olan haller ve makamlara ilişkin maddeleriyle ilgili herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışma konuyla ilgili ilk çalışma olması, mezkûr ıstılahların hangileri olduğunun ve müellifi tarafından nasıl ele alındığının tespit edilmesi yönüyle önem arz etmektedir.

1. Tehânevî'nin Tasavvufî Kavramları İzah Etme Metodu

Tehânevî, eserinde ele aldığı kavramları açıklarken konuyla ilgili kaynaklara müracaat etmiştir. Kavramın kapsamına veya kişisel tercihinine göre bir veya daha fazla kaynaktan istifade ettiği, bir kavram, alıntılacağı kaynaktan nasıl ele alınmışsa olduğu gibi aktarmayı tercih ettiği söylenebilir. Ele aldığı kavramlarla ilgili nadiren kendi görüşünü ortaya koymuştur.

Kavramların izahına bakıldığında müellifin kavramları ele alış şeklinde bir standart gözetmediği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bir kavramın izahında ona has bir yöntemden bahsetmek güçtür. Bununla birlikte genellikle takip ettiği usulleri birkaç farklı şekilde tasnif etmek mümkündür. O, bazı kavramları öncelikle o kelimenin hangi kökten geldiği ve sözlük manası üzerinde durarak açıklamaya başlamış, daha sonra kelime hangi ilimle doğrudan ilintiliyse o ilimdeki anlamı üzerinde durmuştur. Örneğin "Atk" kelimesinin anlamını şu şekilde vermiştir:

"Sözlükte kölelikten çıkmak anlamına gelir. Atak ve ateka da böyledir. Itk ise isim halidir. Fıkhî bir kavram olarak, hükmî bir kuvvet demek olup bir insan üzerinde başkasına ait hakkın ortadan kalkmasıyla açığa çıkar. Hâsılı atk/ıtk, mülkiyet altında olmaktan çıkma yani azat olma demektir. Bu mananın sözlük anlamıyla münasebeti açıktır."^[10]

Bunun yanında o bir kelimenin sözlük anlamını vermeden doğrudan genel kullanıldığı manasıyla da ele almıştır. Örneğin "Ayîse" kelimesini "50 yaşına gelmiş kadına denir. 55 yaşına gelmiş kadın olduğu da söylenmiştir. Tercih edilen görüş ise birincisidir."^[11] şeklinde açıklamıştır. Burada dikkate alınması gereken bir husus, hangi kavramı hangi kaynaktan aldığını göstermesidir.

Tasavvuf ıstılahlarını açıklarken ise ele aldığı ıstılahı yukarıda bahsedildiği gibi genellikle önce o kelimenin hangi kökten geldiği ve sözlük manası üzerinde durup daha sonra "Tasavvuf" alt başlığıyla izah etme yolunu tercih etmiştir.^[12] Kimi zaman da kelimenin kök veya diğer ıstılahlardaki manasını vermeden doğrudan ve sadece tasavvufî manasını vermekle iktifa etmiştir.^[13] Bunun yanında o, ele aldığı tasavvufî bir ıstılahı öncelikle ve eğer varsa farklı bir ilim alanındaki anlamıyla daha sonra ise "Sûfilerle göre", "Sûfilerin ıstılahında", "Sûfilerin kullanımında" gibi ifadelerle başlayan cümlelerde tasavvufî manasıyla vermiştir. Bunlara ek olarak az da olsa "Sûfilerin muhakkiklerinin kabul ettiği üzere" gibi girişlerle açıklamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Tehânevî'nin

[10] Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtı'l-Funûn ve'l-'Ulûm)*, 1/177.

[11] Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtı'l-Funûn ve'l-'Ulûm)*, 2/179.

[12] Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtı'l-Funûn ve'l-'Ulûm)*, "Âyet" 177-179.

[13] Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtı'l-Funûn ve'l-'Ulûm)*, "Aynü'l-Hayat" 180-181.

kelime ve kavramları ele alış şeklinin belli bir standartı yoktur. Bu durum ilimler tasnifi ve pek çok kavramı ele alması yönüyle olumlu bir vasfa sahip olan *Keşşâf*'in tasavvuf ıstılahlarında mezkûr sistemsizliğe dayalı olumsuz bir yönü olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte bu olumsuzluğun önemli bir eksiklik olmadığını söylemek mümkündür.

2. *Keşşâf*ü İstilahâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm Adlı Eserde Tasavvufî Makamlarla İlgili Maddeler

Yukarıda bahsedildiği üzere çalışmaya konu makamlardan olmak kaydıyla toplam on yedi kavram tespit edilmiş, bu on yedi madde değerlendirilerek çalışmanın kavramsal içeriği oluşturulmuştur. Burada ilk olarak tövbe ile başlayıp yakîn ile biten maddeler üzerinde durulmuştur. Ele alınan maddelerin sıralanmasında Kelâbâzî'nin (öl. 380/990) *Ta'arruf* undaki sıralama esas alınmıştır.

2.1. Tövbe

Tehânevî, temel tasavvuf kitaplarında tasavvufî makamların ilki olarak zikredilen tövbe kavramını^[14] öncelikle sözlük manasıyla ele almış daha sonra kavramın terim manasını vermiştir. Buna göre kelime olarak, geri dönmek şeklinde tanımladığı tövbeyi, terim olarak "Dinde günah olması bakımından günahattan bir daha yapma gücü ve imkânı olduğu esnada tekrar ona dönmemeye azmederek pişmanlık duymak" şeklinde tarif etmiştir.^[15] Kelime ve terim manasını verdikten sonra *Mecmâu's-sülûk*'ten alıntıyla tövbenin genel bir tanımını yapan Tehânevî, tövbeyi "Şeriat bakımından, pişmanlığı devam ettirmek ve çokça istiğfar etmek suretiyle yüce Allah'a dönmektir. "Tövbe pişmanlıktır." denilmesi, pişmanlığın tövbenin en büyük rüknü olması anlamındadır. Ehl-i sünnet tövbenin üç şartı olduğunu söylemiştir: Hâlihazırda günahı terk etmek, gelecekte günahı terke niyet etmek, geçmişte işlediği fiil dolayısıyla pişmanlık duymaktır." şeklinde açıklamıştır.^[16]

Tövbenin genel manasını bu şekilde verdikten sonra kavramın tasavvufî manası üzerinde duran müellif, yine *Mecmâu's-sülûk*'ten alıntı yapmış, tanınmış sûflerin tövbeyle ilgili görüşlerine yer vermiştir. Bu bağlamda Serî es-Sakatî (öl. 251/865), Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Ruveym b. Ahmed (öl. 303/915), Râbiâ el-Adeviyye (öl. 185/801), Zünnûn el-Mısrî (öl. 245/859), Ebû Ali Dekkâk (öl. 405/1015) gibi tanınmış sûflerin görüşlerini nakletmiştir.^[17] Burada naklettiği sûfi görüşlerinin temel tasavvuf kitaplarındaki alıntılarla aynı olduğu görülmektedir. Örneğin müellif "Serî es-Sakatî'ye göre tövbe günahını unutmaman, Cüneyd'e göre ise tövbe günahını unutmandır."^[18] alıntısını yaparken bu görüşler *el-Lüma'*,^[19] *Ta'arruf*^[20] ve *er-Risâle*'de^[21] birebir yer almıştır. Ancak Tehânevî "Tövbe günahını unutmaman" sözünü Serî es-Sakatî'ye atfetse de mezkûr üç kaynaktan bu sözün Sehl b. Abdullah'a (öl. 283/896) atfedildiği

[14] *Âdâbü'l-Mürîdîn*'de diğer eserlerin aksine ilk makam olarak "intibâh" kavramı zikredilmiştir. bk. Ebü'n-Necîb Sühreverdî, *Âdâbü'l-mürîdîn*, thk. Menâhim Milûn (Kudüs: Mâhe'd-dirâseti'l-Asyeviyye ve İfrikiyye, 1977), 20; Ebü'n-Necîb Sühreverdî, *Âdâbü'l-mürîdîn (Yol Ahlakı)*, çev. Süleyman Gökbulut (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2014), 63.

[15] Tehânevî, *Keşşâfı İstilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/524; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/591.

[16] Tehânevî, *Keşşâfı İstilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/525; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/592.

[17] Tehânevî, *Keşşâfı İstilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/525-526; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/592-593.

[18] Tehânevî, *Keşşâfı İstilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/525.

[19] Ebü Nasr et-Tûsî. Serrâc, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 43.

[20] Ebü Bekir Muhammed b. İshâk Kelâbâzî, *et-Ta'arrufli mezhebi ehli't-tasavvuf* (Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413), 107; Ebü Bekir Muhammed b. İshâk Buhârî Kelâbâzî, *Ta'arruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 155.

[21] Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmud - Mahmud Şerîf (Kahire: Matabiatü Daru's-şuşb, 1409), 178-179; Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 190.

görülmüştür. Burada müellifin sadece alıntı yaptığı kaynağa baktığı, temel eserlere müracaat etmediği ve alıntıları teyit etmediği dolayısıyla kavramların izahında veya yapılan alıntılarda dikkatli olmadığı düşünülebilir.

Sûfî görüşlerinin ardından “Bir grup der ki” diyerek başladığı izahını tövbeyi avam, havâs ve havâssü'l-havâs'ın durumuna göre şeklindeki bir sıralamayla sürdürmüştür. Buna göre tövbe edenler üç kısımdır: Avam, havâs ve havâssü'l-havâs. Avamın tövbesi günahattan dönmektir, bu ise dil ile istiğfar ve kalp ile pişmanlıktır. Havâs'sın tövbesi ibadetlerini gözden geçirmektir, bu da ibadetleri layık görmemekten ötürüdür. Bunlar fiillerini Hakk'a layık görmemeleri sebebiyle günahkârın günahattan ötürü özür beyan etmesi gibi kendi ibadetlerinden ötürü özür beyan ederler. Havâssü'l-havâs'sın tövbesi ise halktan Hakk'a yönelmektir. Tövbenin bu mertebesi, hiçbir fayda ya da zararı halktan görmemek ve güvenip onlara meyletmemektir.”^[22] Tövbeyi açıklarken çeşitli âyetlere de^[23] referans yapmıştır.^[24]

Tehânevî'nin yaptığı açıklamalara bakıldığında onun bu kavramı öncelikle kelime anlamı, daha sonra terim anlamı ve sonrasında sûfî istilâhlarındaki tanımlara dayanarak yaptığı, sûfî görüşlerinin ardından adeta toparlayıcı bir yaklaşımla kavramı açıkladığı görülmektedir. Onun bu kavramı tanımlama şekli Kelebâzî^[25] ve Serrâc (öl. 378/988) ile hemen hemen aynı iken^[26] Hucvîrî^[27] (öl. 465/1072) ve Sühreverdî'nin yaptığı tanımdan^[28] geniş; Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072) tanımlamasına göre^[29] ise daha kısıtlı olduğu söylenebilir. Nitekim Kuşeyrî âyet ve hadislerle başladığı tanımlamayı, kelâm âlimlerinin görüşleriyle açmış, daha sonra oldukça geniş bir yelpazede farklı çok sayıda sûfînin görüşleriyle izah etmiştir. Kuşeyrî'nin tasavvuf istilâhlarına mahsus bir bölüm açmış olması ve eserinin de müstakil bir tasavvuf eseri olması bu mukayesenin haksız yönü olarak öne sürülse de Tehânevî'nin bazı istilâhları temel tasavvuf kitaplarından daha geniş bir ölçekte ele alması bu mukayesenin makul yönü sayılabilir.

2.2. Zühd

Tehânevî'nin ele aldığı istilâhlardan biri de zühd kavramıdır. O, zühdün tanımına, “Zehd” şeklinde okunduğu bilgisiyle başlamış, daha sonra sözlük anlamına yer vererek, Arapça bazı kalıp kullanımlarla ve hadislerden birkaç örnekle kelimenin anlam aralığını ortaya koymuştur. Tehânevî'nin yaptığı tanıma göre zühd sözlükte, bir şeyi değersiz görerek ondan yüz çevirmek anlamına gelmektedir. Arapçada az olan şeye “Zehid” denildiğini kaydeden müellif, zühdün geçtiği hadislerden “Muhakkak sen zehidsin.”^[30], “İnsanların en üstünü müzhid mümindir.”^[31] hadislerine yer vermiştir.^[32]

[22] Tehânevî, *Keşşâfî İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/525; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfî İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/592.

[23] en-Nûr 24/31; el-Kâf 50/33; es-Sad 38/30.

[24] Tehânevî, *Keşşâfî İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/526; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfî İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/593.

[25] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 107-108; Kelâbâzî, *Ta'arruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, 155.

[26] Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed et-Tûsî Serrâc, *el-Lüma'*, thk. Abdulhalim Mahmud (Mısır: Darü'l-mektebetü'l-hadîsi, 1380), 68-69.

[27] Ali B. Osman Cüllâbî Hucvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, thk. İşâd Abdulhadi Kandîlî (Kahire: Meclisi'l-ağlâ li's-sekâfe, 2007), 2/636; Ali B. Osman Cüllâbî Hucvîrî, *Keşfü'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 447.

[28] Sühreverdî, *Âdâbü'l-mürîdîn*, 20.

[29] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 178; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 187.

[30] Tehânevî'nin hadis olarak kaydettiği bu ifade temel hadis kitaplarında tespit edilememiştir.

[31] Tehânevî'nin hadis olarak kaydettiği bu ifade temel hadis kitaplarında tespit edilememiştir.

[32] Tehânevî, *Keşşâfî İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/913; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfî İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/784.

Zühdün tanımından sonra şeriattaki anlamından hareketle vera' ile mukayesesini yapmış, ardından tasavvufî manasına geçmiştir. Onun yaptığı izaha göre zühd şeriatta helâllîği kesin olarak bilinen şeylerden zaruret miktarınca elde etmek demektir. Bu yönüyle vera''dan daha özeldir. Çünkü vera' şüpheli olan şeyi terk etmektir ve bu âriflerin zühdüdür. Âriflerin zühdünden daha üst mertebede mukarreblerin zühdü vardır. Mukarreblerin zühdü dünyadan, cennetten ve bu ikisi dışındakilerden Allah Teâlâ'dan başka her şey ilişkin zühddür. Çünkü böyle bir zühde sahip olanın Allah Teâlâ'ya kavuşmak ve O'na yakın olmaktan başka bir maksadı yoktur.^[33]

Vera' ve zühd mukayesesinden sonra zühd ile ilgili sûflerin görüşlerine yer vermiştir. İlk olarak İbrahim b. Edhem'in "Haram olan şeyde zühd farzdır, helâl olan şeyi terkte zühd şayet helâl ihtiyaç fazlası ise fazilettir, şüphelileri terk etmekte zühd soylu bir davranıştır. Zira şüphelileri terk etmek keramet için bir sebeptir." sözünü nakletmiş^[34] daha sonra sırasıyla Ebû Süleyman Dârânî (öl. 215/830), Cüneyd-i Bağdâdî, Serî es-Sakâtî,^[35] Fudayl b. İyâz (öl. 187/803)^[36] ve Süfyan es-Sevrî'nin (öl. 161/778) zühd ile ilgili sözlerini kaydetmiştir.^[37]

Sûflerin kavramla ilgili sözlerinden sonra şeriattaki karşılığı ve farklı âlimlerin zühdü nasıl tanımladığına yer veren Tehânevî, son olarak *Sahâif*'ten alıntıyla zühdün üç kısmının olduğunu bunların, zâhirde terk etse de bâtında dünyayı terk etmeyen mütezehhidler; zâhirde ve bâtında dünyayı terk etmekle birlikte bunu dillendiren nâkısalar ve dünyada değer vereceği bir şey bulunmayan ve bunu dillendirmeyen kâmiller, olduğunu belirtmiştir.^[38] Esasen bu son izahı sûflerin genel görüşlerinin bir toparlaması şeklinde görülebilir. Bu madde bağlamında Tehânevî'nin zühdü önce temel manaları, daha sonra adeta tanık sözleriyle güçlendirme ve nihayet genel bir bakışla ve toparlayıcı bir yaklaşımla ele aldığı söylenebilir.

Müellifin zühde ilişkin açıklama tarzı temel tasavvuf eserleriyle örtüşmektedir. Örneğin sûflerin zühd konusundaki görüşleri burada da sınırlı olmak kaydıyla nakledilmiştir. Buna karşın tasavvufî manası konusunda farklılık göze çarpmaktadır. Nitekim müellif zühdü genel itibarıyla "Zühd şeriatta helâllîği kesin olarak bilinen şeylerden zaruret miktarınca elde etmek" diyerek Sühreverdî'ye (öl. 632/1234) benzer şekilde^[39] helâller üzerinde bir kısıtlama odaklı tanımlasa da Kuşeyrî bunun yerine zühd konusunda sûflerin ihtilafa düştükleri kaydıyla başlayıp zühdün daha çok haramda olduğu hususuna odaklanmıştır.^[40] Yöntem olarak Serrâc'ın *el-Lümâ'*'sına yaklaştığı görülen Tehânevî'nin alıntı yaptığı kaynakların zühdün tabakaları konusunda yine *el-Lümâ'*'dan etkilendiği söylenebilir.^[41] Bunun yanında Tehânevî'nin zühd izahının Seyyid Şerîf Cürçânî'den (öl. 740/1340) hacimce geniş olduğu, sûfî sözlerine yer vererek anlaşılabilirlik düzeyini artırdığı görülmektedir. Nitekim o *Ta'rifât*'ta zühdün kelime olarak bir şeye meyletmeyi terk; tasavvufî mana olarak dünyayı sevmemek, ondan yüz çevirmek ve ahiret için dünyayı terk, terk edilen şeyin kalpten de çıkarılması şeklinde tanımlamakla iktifa etmiştir.^[42]

[33] Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/913; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 4/784.

[34] Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/914; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 4/784-785.

[35] Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/914; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 4/785.

[36] Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/915; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 4/786.

[37] Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/915; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 4/786.

[38] Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/916.

[39] Sühreverdî, *Âdâbü'l-mürîdîn*, 20.

[40] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 218; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 208.

[41] Serrâc, *el-Lüma'*, 72-73; Serrâc, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*, 45-46.

[42] Seyyid Şerîf Cürçânî, *Ta'rifât (Tasavvuf İstilahları)*, çev. Abdülaziz Mecdî Tolun (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 121.

2.3. Sabır

Tehânevî sabır kavramının tanımlamasına Farsça karşılığının “Şekibâ” olduğunu söyleyerek başlamıştır. Kavramın kelime ya da terim manası üzerinden durmadan doğrudan Sadeddin Hayrabâdî'nin *Mecmâu's-sülûk* adlı eserinden alıntıyla tasavvufî manasına geçmiştir. Sabrı açıklarken yukarıda geçen iki kavramdan farklı olarak ıstılahın kelime ve terim manası üzerinde durmadığı gibi sadece bir sûfînin görüşünü nakletmiştir.

Keşşâf'ta sâliklerin, sabretmenin, nefsin zorluklara karşı tahammülü ve acıları hazmetmek ve sabrın Allah'tan başkasına şikâyeti terk etmek olduğunu söylediklerini nakletmiştir. Ardından Sehl b. Tüsterî'nin “Sabır, ferahlığı Allah'tan beklemek olup hizmetin en üstün ve yüce biçimidir.” sözünü kaydederek sabrı açıklamıştır. Sabrı açıklama hususunda bununla yetinmeyen Tehânevî, herhangi bir isim zikretmeksizin sabırla ilgili söylenen genel sözlerden bazılarını nakletmiştir. Tehânevî'nin naklettiğine göre bazı sûfîler sabır ehlinin üç makam üzere olduğunu söylemiştir. Bunlardan ilki şikâyeti terk etmek olup tövbe edenlerin derecesidir.^[43] İkincisi, takdire rızâ göstermek olup zâhidlerin derecesidir. Üçüncüsü ise Hak Teâlâ'nın kendisine yaptığı her şeye muhabbet duymak olup siddıkların derecesidir. Sabrın bu taksimi musibet ve belâların gelişine göredir. Sabır ehlinin özelliklerinden sonra sabrın hükmî yönüne de değinen Tehânevî, sabrın farz, nâfile, mekruh ve haram kısımlarına ayrıldığını aktarmıştır. Bu ayırmda ölçü şeriattir.^[44]

Tehânevî'nin sabır kavramını nasıl değerlendirdiğine bakıldığında bu kavram özelinde tek bir kaynaktan yararlandığı, diğer tasavvufî eserlere müracaat etmediği görülür. Ayrıca bu kavram özelinden hareketle, ıstılahları açıklama hususunda belli bir sisteminin olmadığı; bir ıstılahı kelime anlamı, terim manası, tasavvufî kaynaklarda nasıl ele alındığı ve atıf yapılan sûfî yoğunluğu gibi bir sıralama ve bir düzen içerisinde verirken bir başka ıstılahı rastgele izahlar şeklinde ele aldığı görülmektedir.

Sabrın temel kaynaklarda nasıl ele alındığına bakıldığında kavrama yer veren temel kaynaklardan Kuşeyrî,^[45] Sühreverdî^[46] ve Serrâc'ın^[47] âyet ve hadislerle, peşinden genel bir izah yaptıktan sonra sûfî sözleriyle, Kelâbâzî'nin^[48] doğrudan sûfî sözleriyle başlayıp kavramı açıkladığı görülür. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Tehânevî'nin bu kavramı izahı yöntem farklı olmakla birlikte mezkûr kaynakların içeriğiyle paraleldir.

2.4. Fakir

Tehânevî'nin üzerinde durduğu ıstılahlardan biri de “Fakir”dir. Bu maddeyle hem fakir hem de fakr kavramını ele almıştır. Öncelikle fakir ve fakr kavramının Arapça kök halini İbn'ü-Esir'den nakille vermiştir. Buna göre fakir ve fakrı şu şekilde açıklamıştır: “Fakir, takdiren “fakura-yafkuru-fakran” kökünden olup fâil veznindedir. Çünkü Arap dilinde “fakura” şeklinde bir kullanım olmayıp, fakir olan kişi için “İftekara” fiili kullanılır. Fakir; fakr sahibi olan kimsedir. Fakr ise ihtiyaç demektir.”^[49] Arapça manasından sonra fakir kelimesinin İsrâkî filozoflara göre tanımını da yapmıştır. Buna göre Tehânevî fakiri şu şekilde tanımlamıştır: “Zatı ya da kemâli başkasına

[43] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1057; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 2/172.

[44] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1058; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 2/172-173.

[45] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 324-330; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 266-271.

[46] Ebû Hafs Şihâbüddîn Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, thk. Ahmed Abdürrahim es-Sâyih (Kahire: Mektebetü's-sekafeti'd-dîniyye, 1427), 2/547-550.

[47] Serrâc, *el-Lüma'*, 76-77.

[48] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 110-111; Kelâbâzî, *Ta'arruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, 157-158.

[49] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1282; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 1/417.

bağlı olandır. Ganî ise bunun aksine zatı ya da kemâli başkasına bağlı olmayandır.” Ancak o, fakr kelimesinin felsefedeki karşılığı üzerinde durmamıştır.^[50]

Kelimenin kök manası ve İsrâkî filozoflara göre anlamına değinen Tehânevî, peşinden tasavvufî manası üzerinde durmuştur. Sıklıkla kullandığı bir kalıp olan “Sâliklere göre” kalıbıyla giriş yaparak fakirle ilgili doğrudan sûflerin görüşlerini nakletmiştir. Öncelikle Ebû Bekir Şiblî'nin “Fakir, yalnızca Hak ile zengin olandır.” sözüyle başlamış daha sonra fakirin marifet ehline göre tanımını yapmıştır. Bundan sonra *Hülâsâtü's-sülûk*'ten alıntıyla Sehl b. Tüsterî^[51] ve Abdullah Ensârî'nin fakirle ilgili görüşlerine yer vermiştir.^[52]

Tehânevî'nin sûfî görüşlerine ek olarak fakir kavramına oldukça geniş bir hacimde yer verdiği ve çeşitli kaynaklara müracaat etmek suretiyle kavramı izah ettiği görülmektedir. Bu bağlamda *et-Tuhfetü'l-mürsele*'den gına kavramını almış, *Mecmâu's-sülûk*'tan “İbnü'l-Cellâ'nın sözlerini nakletmiş, *Keşfü'l-lügât*'ten alıntıyla fakr kavramını sâliklere göre izah etmiş, *Letâifü'l-lügât*'e atıf yaparak fakr kavramının sûflere göre aşk ile eş anlamlı olduğu^[53] açıklamasını yapmıştır.^[54] Son olarak fakir kavramıyla ilgili fıkıhçıların görüşlerini “Fâkihler fakrın açıklanmasında farklı görüşlere sahiptir.” girişinin ardından uzun uzadıya örneklerle izah etmiştir.^[55]

Görüldüğü üzere Tehânevî daha önce ele alınan kavramların aksine fakir kavramında oldukça çok ve çeşitli kaynağa müracaat etmiştir. Müracaat ettiği tek nokta kaynaklar değil, aynı zamanda sûflerin görüşleridir. Bununla birlikte Tehânevî'nin sûfî sözlerine yer vermesi bakımından temel tasavvuf kaynaklarıyla benzer bir usul izlediği söylenebilir.^[56] Ayrıca sözlerini naklettiği sûfî görüşlerinin temel kaynaklardan Sühreverdî'de kısmen farklı ifadelerle yer aldığı görülmüştür.^[57]

2.5. Havf

Tehânevî'nin üzerinde durduğu ıstıhlardan biri de havf kavramıdır. Ele aldığı pek çok ıstılah nazaran oldukça kısa izah yaptığı kavramı sadece Şemsüddîn Muhammed b. Eşref es-Semerkan-dî'nin (öl. 702/1303) kelimine dair olan eseri *el-Ma'ârifü şerhi's-Sahâ'if*'ten alıntılama suretiyle açıklamıştır. Öncelikle herhangi bir kaynak zikretmeden ıstılahın kelime manasını vermiş, daha sonra tasavvufî çevrelerdeki manası üzerinde durmuş ardından da bir hadis ve Cenâb-ı Hak ve Hz. Dâvûd arasında geçtiği kaydedilen bir diyalogla havf kavramını kısaca izah etmiştir. Buna göre kelime manası “korkmak” olan havfın sâliklerin ıstılahındaki manası “günahlardan ve yasaklardan yana hayâ duymak, bunlardan ötürü üzülmektir.” Hz. Peygamber “Ben Allah'tan en çok korkanınızım.” buyurmuştur.^[58] Allah Teâla Hz. Dâvûd'a şöyle vahyetmiştir: “Ey Dâvûd! Kükremiş arslandan nasıl korkuyorsan benden de öyle kork!” Yine Hz. Peygamber buyurmuştur ki: “Kim Allah'tan korkarsa her şey de ondan korkar, kim Allah'tan başkasından korkarsa Allah da onu her şeyden korkar kılar.”^[59]

[50] Tehânevî, *Keşşâfü İstılahâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1282; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstılahâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 1/417.

[51] Tehânevî, *Keşşâfü İstılahâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1282; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstılahâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 1/417.

[52] Tehânevî, *Keşşâfü İstılahâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1283; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstılahâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 1/418.

[53] Abdüllatif b. Abdillâh el-Abbâsî el-Gucerâtî, *Letâifü'l-lügât*, The National Library of Israel, 185-186.

[54] Tehânevî, *Keşşâfü İstılahâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1283; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstılahâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 1/418.

[55] Tehânevî, *Keşşâfü İstılahâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1284.

[56] Serrâc, *el-Lüma'*, 74-75; Kelâbâzî, *et-Ta'arrufli mezhebi ehli't-tasavvuf*, 112-114.

[57] Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 2/550-552.

[58] Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “İman” 13.

[59] Tehânevî, *Keşşâfü İstılahâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/766; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstılahâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 2/120; Muhammed b. Selâme b. Cafer Kudâî, *Şihâbü'l-ahbâr*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınları, 1999), 102.

Temel tasavvuf kitaplarında oldukça geniş bir şekilde yer alan havf kavramı tasavvufun önemli kavramlarından biridir. Nitekim Kelâbâzî'nin mutad olarak diğer kavramlarda olduğu gibi pek çok sûfînin sözleriyle açıkladığı havf,^[60] Kuşeyrî'de âyet ve hadislerle yapılan girişin ardından geniş bir izahla devam etmiş, peşinden çok sayıda sûfînin görüşüyle açıklanmıştır. Bu bağlamda kimi-sinin birkaç sözü olmak üzere yirmiyi aşkın sûfînin görüşüne yer vermiştir.^[61] Serrâc'ın geniş bir izahla başladığı ve çeşitlerine yer verip sûfî sözleriyle genişlettiği kavram,^[62] Kuşeyrî ve Serrâc'ta olduğu kadar değilse bile hadisler ve sûfî sözleriyle oldukça muhtevalı bir şekilde Sühreverdî'de de mevcuttur.^[63] Buna karşılık Tehânevî'nin bu kavramı klasiklerden oldukça farklı olarak kısıtlı ve sûfî sözlerinden yoksun bir şekilde ele alması kavramların izahına yeterince ehemmiyet vermediği, diğer bazılarında olduğu gibi bu kavramı da belli bir standarttan yoksun bir şekilde ele aldığı intibai uyandırmaktadır.

2.6. Takvâ

Tehânevî takvâyı kelimenin kökeni ve ilk anlamı, terim manası ve sûfî istilâhı şeklinde bir sıra ile ele almış, daha sonra çeşitli eserlerden alıntı yapmak ve farklı sûfî görüşlerini ortaya koymak suretiyle açıklamıştır. Görüşlerine yer verdiği sûfîler Ca'fer es-Sâdık, Abdullah b. Ömer, (öl. 73/693) Bâyezîd-i Bistâmî (öl. 234/848), Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî (öl. 295/908) ve Cüneyd-i Bağdâdî gibi tasavvufun tanınmış simalarıdır.

Buna göre takvânın kelime anlamı "Aslı 'vikvâ'dır ve 'vikâye'den türetilmiştir. 'Türâs' ve 'Tuhme' kelimelerinde olduğu gibi 'Vav' harfi 'te'ye dönüştürülmüştür. Sözlükte, kişiyi korku duyulan şeyden korumaya alan anlamına gelmektedir. Şeriat dilinde emirlere uymak ve yasaklardan kaçınmak, bir başka tanımla nefsi günahlardan ve günaha sürükleyen şeylerden korumaktır."^[64]

Sûfîlere göre tanımını verdiği takvâyı şu şekilde açıklamıştır: "Takvâ Allah'tan başka her şeyden yüz çevirmektir." "Takvânın dinde şeriatça yerilen şeyden kaçınmak, örfen de mürüvvet anlamına gelmektedir." "Takvâ, sülûk ehline göre kalbinde Allah'tan başka bir şey görmemektir." "Takvâ, sözlük anlamıyla el çekip uzaklaşmak, şeriat dilinde ise kendisinde kötülük bulunan her şeyi terk etmektir."^[65] İstilâhı açıklamaya devam eden müellif bundan sonra sûfî görüşlerine yer vermiş Cafer es-Sâdık'ın (öl. 148/765) görüşünün "Kalbinde Allah'tan başka bir şey görmemektir." şeklinde olduğunu kaydetmiştir. Abdullah b. Ömer'in "Müttakî kendini hiçbir kimseden daha iyi görmeyendir."; Bâyezîd Bestâmî'nin "Müttakî konuştuğunda Allah için konuşan, sustuğunda Allah için susan, zikrettiğinde de Allah için zikreden kimsedir."; Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî'nin "Müttakî kendisi için istediğini insanlar için de isteyendir." ve Cüneyd-i Bağdâdî'nin Nûrî'nin bu sözünü işitince: "Bilakis insanlar için istediğini kendisi için istediğinden daha fazla isteyendir."^[66] dediği sözleriyle takvâyı açıklamıştır.

Tehânevî takvâyı kelime, terim ve sûfî istilâhı olarak belli bir sıra ile ele almıştır. Bunun yanında o, takvâ kavramını dört ayrı kaynağa atıf yaparak, beş ayrı sûfînin görüşüyle açıklamıştır. Bu yönüyle istilâh üzerinde yeterince durup ehemmiyet göstermiş olsa da alıntı yaptığı farklı

[60] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 115-116; Kelâbâzî, *Ta'arruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, 161-162.

[61] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 234-242; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 216-222.

[62] Serrâc, *el-Lüma'*, 89-90; Serrâc, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*, 59-61.

[63] Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif (Tasavvufun Esasları)*, 618; Serrâc ve Ebü'n-Necib Sühreverdî bu kavramı makam değil haller zümresinden saymaktadır. bk. Serrâc, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*, 59; Sühreverdî, *Âdâbü'l-mürîdîn (Yol Ahlakı)*, 65.

[64] Tehânevî, *Keşşâfî İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/501; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfî İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/429.

[65] Tehânevî, *Keşşâfî İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/501; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfî İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/429.

[66] Tehânevî, *Keşşâfî İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/501; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfî İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/430.

kaynaklardaki benzer izahları tasnif etmemiş, aynı ifadeleri farklı yerlerde tekraren kullanmıştır. Örneğin takvânın kelime ve terim manasını açıkladığı ilk kısımda takvâyı “Şeriat dilinde emirlere uymak ve yasaklardan kaçınmak...” şeklinde verirken tasavvufî manasını verdiği ikinci kısımda *Mecmâu’s-sülûk*’ten alıntılıyarak “Takvâ, sözlük anlamıyla el çekip uzaklaşmak, şeriat dilinde ise kendisinde kötülük bulunan her şeyi terk etmektir.” şeklinde izah etmiştir. Görüldüğü üzere hem başlangıçta takvânın sözlük ve terim anlamına yer vermiş, hem de *Mecmâu’s-sülûk*’ten yaptığı alıntıda aynı izahları tekrar etmiştir.

Temel kaynaklardan *er-Risale*,^[67] *el-Lümâ’* ve *Ta’rifât*’ta takvâ kavramına genişçe yer ayrılmıştır.^[68] Bu bağlamda ilk iki eserde çokça sûfî sözleriyle yer alan kavram, üçüncüde uzun bir izah ve sekiz ayrı tanımlama şekliyle yer almıştır. Ancak Tehânevî’nin naklettiği sûfî sözleri bu eserlerde tespit edilememiştir.

2.7. İhlâs

Tehânevî’nin etraflıca ele aldığı ıstıhlardan biri ihlâstır. *Mecmâu’s-sülûk*’tan alıntılanmak suretiyle doğrudan tasavvufî manasıyla başladığı kavram izahına *Sahâif*’ten yaptığı alıntılarla devam etmiştir. *Mecmâu’s-sülûk*’taki kayda göre ihlâs “Yüce Allah ile olan muamelede halkı aradan çıkarmak, yani herhangi bir fiili yalnızca Allah için yapmaktır. İhlâs, bütün hareket, sükûn, kalkış, oturuş, dönüşüm, fiil ve sözlerin Allah için olmasıdır.”^[69] *Sahâif*’teki tanıma göre ise “Sâikin yalnızca bir için olmasıdır. Bunun zıddı birden fazla gayenin bulunmasıdır. İhlâsın kemali ise sıddıktır.” Tehânevî bu iki kaynaktaki açıklamaları birbirine benzer bulmuş bu durumu belirtmiştir.

İhlâsı açıklamaya devam eden müellif, burada Ruveym b. Ahmed el-Bağdâdî’nin (öl. 303/915-916) “İhlâs, sahibinin iki dünyada bir karşılık ve iki mülkte bir paya razı olmadığı şeydir.” sözünü, kim olduğunu zikretmediği bir şeyhin görüşünü^[70] ve Seyyîd Şerif Cürçânî’nin *Ta’rifât*’ından hareketle ihlâsın sözlük ve ıstilah anlamını vermiştir. Bu bağlamda Cürçânî’nin tanımını olduğu gibi almış, herhangi bir eksiltme veya ekleme yapmadan ihlâsın izahı olarak eserine koymuştur. Fudayl b. İyâz’ın “Bir ameli insanlar için terk etmek riyâdır, onlardan dolayı bir amel yapmak ise şirktir. İhlâs bu ikisinden de kurtulmaktır.” sözünü de mezkûr eserden alıntılanmıştır.^[71] Son olarak kime ait olduğunu belirtmediği birkaç görüş daha nakletmek suretiyle tanımlamasını bitirmiştir.^[72]

Tehânevî’nin bazı ıstıhlara oldukça geniş yer vermesine rağmen sergilediği belirsizlik ve dağınıklık bu kavramda da kendini göstermektedir. Nitekim bazı kavramlarda en başta kavramın köküne, kelime ve terim manasına yer verirken burada doğrudan tasavvufî manasıyla başlamıştır. Farklı bir kaynaktan bu kavramı naklettiğinde o kaynaktaki açıklamaları olduğu gibi almış, metnin orta yerinde kelime ve terim manasını zikredebilmiştir. Bu durum kavramları açıklamada açık bir metotsuzluk ve bütünlükten uzak bir görüntü çizmektedir. Buna karşılık ihlâs âyet, hadis, tasavvufî manası ve sûfî görüşleri sıralaması bakımından bir düzen içerisinde *er-Risâle*’de etraflıca^[73] ele alınırken *Ta’arruf*’ta daha muhtasar bir şekilde ve sadece sûfîlerin görüşleri çerçevesinde tanımlanmıştır.^[74]

[67] Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 202-207; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 200-203.

[68] Serrâc, *el-Lüma’ (İslâm Tasavvufu)*, 163; Cürçânî, *Ta’rifât (Tasavvuf İstilahları)*, 103-104.

[69] Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstilahâtî-l-Fünûn ve’l-Ulûm)*, 2/259.

[70] Tehânevî, *Keşşâfu İstilahâtî-l-Fünûn ve’l-Ulûm*, 1/122; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstilahâtî-l-Fünûn ve’l-Ulûm)*, 2/260.

[71] bk. Cürçânî, *Ta’rifât (Tasavvuf İstilahları)*, 68.

[72] Tehânevî, *Keşşâfu İstilahâtî-l-Fünûn ve’l-Ulûm*, 1/122; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstilahâtî-l-Fünûn ve’l-Ulûm)*, 2/261.

[73] Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 360-363; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 289-292.

[74] Kelâbâzî, *et-Ta’arruf li mezhebi ehli’t-tasavvuf*, 117.

2.8. Şükr

Şükür kavramı Tehânevî'nin *Keşşâf*'ında yer alan makamlardan biridir. Tehânevî, şükre Cür-cânî'nin *Ta'rifât*'ından hareketle sözlük ve ıstılah anlamını vererek başlamıştır.^[75] Ancak burada diğer kavramlardan farklı olarak dildeki söylenişi ve örfteki söylenişi şeklinde bir yaklaşımla şükürün kelime ve terim manasını açıklamıştır. Buna göre "Şükür dilde hamd; örfte ise nimet veren kimseye verdiği nimetten dolayı tazim ihsas eden fiil anlamına gelmektedir. Bu fiil kalple, dille ya da uzuvlarla yerine getirilebilir. Kalple yerine getirilen fiil, nimet sahibinin kemal ve celal sıfatlarına sahip olduğuna inanmak şeklinde, dil ile ifade edilen fiil buna delalet eden şeyi sözlü olarak söylemek şeklinde, uzuvlarla ifade edilen fiil ise buna delalet edecek davranışlar yapmak suretiyle olur."^[76]

Bütün bunların kulun Allah'a yönelik şükürü olduğunu belirten Tehânevî, "Allah'ın kula yönelik şükürünün kullarının ibadetini kabul ederek, karşılığında ona nimet vererek, kulları arasında saygın kılarak ona övgüde bulunması" olduğunu söylemiştir. Örfte şükürü ise "Kulun Allah tarafından kendisine verilen ıstılah, görme ve diğer bütün nimetleri yaratılış gayelerine uygun olarak kullanması" şeklinde tanımlamıştır. Cür-cânî'nin *Ta'rifât*'ından sonra Semerkandî'nin *es-Sahâifu'l-ilâhiyye* isimli eserinden hareketle şükürü "Kemâl ehlinin şükürü belâ ve musibet hallerinde daha çok olur. Onlar gam ve kedere razıdırlar. Bu yüzden kimi topluluklar vardır ki gam yahut sevinçten haberleri yoktur, onlar gam, sevinç, sıkıntı ve rahattan beri kimselerdir."^[77] şeklinde tanımlayarak Cür-cânî'nin örfte şükür tanımına yakın bir mana vermiştir. Nitekim her iki durumda da kemâl ehlinin yaklaşımı tanımın odak noktasını oluşturmaktadır.

Dildeki anlamları itibariyle şükür ve hamd arasındaki farka değinen Tehânevî, hamdın daha umumî olduğunu belirtmiştir. Buna gerekçe olarak hamdın konusunun hem nimet hem de başka şeyler olabileceğini ileri sürmüştür. Onun izahlarına göre şükür ise sadece nimetle alakalıdır. Bunun yanında şükür, yerine getirilişi şekli itibariyle daha umumi iken - çünkü dil, uzuvlar ve kalp ile yerine getirilebilir - hamd sadece dil ile yerine getirilmesi bakımından daha hususidir. Dolayısıyla bu iki kavram arasında umum-husus ilişkisi vardır.^[78] Şükürün umum-husus yönünden farklarını ortaya koyan Tehânevî, kavramın açıklamasını Hz. Peygamber'in "İnsanlara şükretmeyen Allah'a da şükretmez."^[79] sözüyle tamamlamıştır.^[80]

Bu madde özelinde bakıldığında müellifin daha kapsayıcı ve ıstılahın her yönüne vurgu yapıcı bir yaklaşım sergilediği görülür. Her ne kadar ıstılahı, kelime ve terim manası şeklinde değil de dil ve örfteki manası cihetiyle açıklasa da ıstılahın temel anlamlarına, bir tasavvuf eserinden yararlanmamakla birlikte kısmen tasavvufî manasına ve nihayet dinin temel referanslarından olan hadisle ortaya koyması bakımından şeklen uygun bir yol izlediği söylenebilir. Ayrıca onun, kavramın çeşitli yönlerine temas etmek ve günlük hayatta çokça kullanılan ve ayrımı bilinmeyip birbiri yerine kullanılan şükür ve hamd kavramlarının farkını ortaya koymakla da faydalı olduğu söylenebilir.

Temel tasavvuf kaynaklarına bakıldığında şükürün Kelâbâzî'de birden fazla sūfînin görüşüyle açıkladığı,^[81] Kuşeyrî'nin diğer kavramlarda olduğu gibi burada da âyet, hadis, genel izah ve sūfî görüşlerini vermek şeklindeki metoduna uygun bir şekilde kavramı genişçe ele aldığı görülmektedir.^[82]

[75] Mezkûr eserde şükür-hamd kavramına rastlamadık.

[76] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/1038; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/384.

[77] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/1038; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/384.

[78] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/1038; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/384.

[79] Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî* (Beyrût: Dar-u İhyâi't-türâsî el-Arabî, 1975), "Birr" 35.

[80] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/1038; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/385.

[81] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 117-118.

[82] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 310-315; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 258-262.

Sühreverdî'nin de benzer şekilde sûfî sözleri ve hadisler ışığında ortaya koyduğu^[83] şükür kavramının Tehânevî'de bu eserlerle yöntem olarak farklı olsa da içerik yönüyle benzer bir şekilde izah edildiği anlaşılmaktadır.

2.9. Rızâ

Tehânevî, sûfîlerin hâl mi makam mı olduğu konusunda tartıştıkları rızâ kavramının^[84] tasavvufî anlamından çok kelâmî anlamı üzerinde durmuştur. Esasen bu kavram üzerinde sistematik bir açıklama yaklaşımı da sergilememiştir. İstilahın kelime anlamı, kökeni ve terim manasına hiç değinmeden doğrudan Mu'tezile ve Eş'ârî'lere göre nasıl değerlendirildiği ve iki görüş arasındaki farklılıklara odaklanmıştır. Tasavvufî manasıyla ilgili ise iki kaynaktan birer cümle nakletmekle yetinmiştir.

Onun naklettiği kadarıyla rızâ "Mu'tezile'ye göre iradedir. Eş'ârî'lere göre ise itirazı terk etmektir. Buna göre küfür Allah'ın muradıdır ancak O, küfürden razı değildir. Zira O, küfre itiraz eder. Mu'tezile'ye göre ise küfür, Allah'ın muradı değildir. Zira Allah Teâlâ kulları için küfre razı değildir."^[85]

Daha sonra "Onlar, başlarına bir musibet geldiğinde, 'Doğrusu biz Allah'a aitiz ve kuşkusuz O'na döneceğiz.' derler."^[86] âyetinin tefsirinden hareketle rızâyı şu şekilde izah etmiştir:

"Bilmelisin ki sonucu ister sevilen isterse sevilmeyen bir şey olsun kazaya razı olup teslim olmak zorunludur. Zira kaza Allah Teâlâ'nın bir sıfatıdır ve O'nun sıfatına, ister küfür ve isyanın kazası, isterse tevhid ve itaatin kazası olsun, razı olup teslim olmak zorunludur. Ne var ki kazanın sonucu olan kaza edilen şeye razı olmak, ancak iman ve itaat gibi sevilen bir şey ise zorunludur, yoksa küfür ve isyan gibi sevilmeyen bir şey ise değildir. Bununla birlikte kazanın kötülükle nitelenmesi, ancak onunla kaza edilen şey kastedildiğinde mümkündür. Hz. Peygamber'in "Kötü kazadan sana sığınırım."^[87] sözü bu kabildendir."^[88]

Tehânevî, rızâyı yine kelâmî yönüyle izaha devam etmiştir. "Eş'ârî'lere göre kulların rızası itirazın terk edilmesi, Allah'ın rızası ise sevabın irade edilmesidir."^[89] Rızâ'nın kelâmî izahlarından sonra tasavvufî manası üzerinde duran Tehânevî kısaca şu izaha yer vermiştir: "Sülûk ehline göre ise rızâ zorluktan hoşlanmaktır." Son olarak yine tasavvufî manası zümresinden olmak üzere şu ifadeyle kavram açıklamasını tamamlamıştır: "Rızâ, nefsin rızasından çıkıp Hakk'ın rızasına girmektir."^[90]

Rızâ kavramı özelinde bakıldığında müellifin, kavramları izah etme konusundaki sistemsizliğinin devam ettiği görülmektedir. Rızâ'nın tasavvuf ilmi açısından önemi bilinirken ve temel bazı tasavvuf kitaplarında oldukça geniş yer alırken, Tehânevî'nin yine yukarıdaki tutumu ortaya çıkmaktadır. Nitekim rızâ *el-Lüma'*,^[91] *Ta'arruf*,^[92] *er-Risâle*^[93] ve *Avârif*'te^[94] oldukça geniş bir hacimle olmak kaydıyla ele alınmıştır.

[83] Sühreverdî, *Avârifü'l-mârif*, 2/552-553.

[84] Haller ve makamlarla ilgili tartışmalar ve rızâ kavramının hal-makam olduğuna dönük tespitler için bk. Yüksel Göztepe, "Hâl ve Makamın Analizine Yönelik İlk Girişimler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 407-417; Zafer Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 153-198.

[85] Tehânevî, *Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/865; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 4/117.

[86] el-Bakara 2/156.

[87] Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kader" 13.

[88] Tehânevî, *Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/866; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 4/117.

[89] Tehânevî, *Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/866; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 4/117.

[90] Tehânevî, *Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/866; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 4/117.

[91] Serrâc, *el-Lüma'*, 80-81.

[92] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 120-121.

[93] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 338-342; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 275-279.

[94] Sühreverdî, *Avârifü'l-mârif*, 2/558-560; Sühreverdî, *Avârifü'l-mârif (Tasavvufun Esasları)*, 623-625.

2.10. Zikir

Tehânevî zikri ismini zikretmediği bazı sözlüklerden alıntı yaparak “Unutmanın zıddı” olarak tanımlamış, zikrin çeşitli manaları üzerinde durmuştur. Bu bağlamda zikrin on sekiz farklı manaya geldiğini belirtmiş, ilkinin anmak sonuncusunun ise ikinci namazı anlamlarına geldiğini belirtmiştir. Kaydettiği on sekiz maddeden ilk beş anlam dışındaki açıklamalarını birer âyetle izah etmiştir.^[95]

Zikrin farklı boyutlarına da değinen Tehânevî son olarak *Hulâsâtü's-sülûk*'tan alıntıyla zikrin sâlikler nezdindeki anlamına yer vermiştir. Buna göre zikir korkunun hâkim olmasına veya sevginin baskınlığına rağmen gaflet meydanından müşahede meydanına çıkmaktır. Bunun yanında zikrin âlimlerin oturağı, sevenlerin ölçüsü, âşıkların içeceği olduğunu söylemiştir. Tehânevî, zikrin tanımını vurgulamak için konuyla ilgili “Ey Allah'ın Resulü! Hangi amel daha hayırlıdır? Dedi ki: Dilinin Allah Teâlâ'yı anmakla ıslanmış olarak ölmendir.”^[96] ve “Allah'ı çok zikreden kimse münafıklıktan korunur.”^[97] hadislerini kaydetmiştir.^[98]

Tehânevî, genel ilimler bakımından geniş bir şekilde değerlendirmekle birlikte tasavvufun teorik ve pratik yönleri bakımından önemli olan zikrin tasavvufî manasını oldukça muhtasar bir şekilde ele almıştır. Burada dikkat çeken bir diğer husus birkaç kaynak dışında başka kaynaktan yararlanmaması ve herhangi bir sūfînin görüşünü kaydetmemesidir. Genellikle bir ıstılahın tasavvufî anlamları üzerinde dururken sūfî görüşlerini naklettiğine bakılırsa burada zikrin diğer ilimler bakımından teferruatlı izahını yeterli görmüş olduğu düşünülebilir. Ancak tasavvuf ilmi için oldukça önemli olan bir ıstılahın sūfî görüşleriyle desteklenmemesi bir eksiklik sayılabilir. Kaldı ki zikir hem *Ta'arruf*'ta^[99] hem *er-Risâle*'de^[100] hem de oldukça etraflı olmak üzere *Avârif*'te^[101] benzer usulle yani önce âyetler sonra hadisler sonra genel bir izah ve sonunda sūfî görüşleriyle birbirine yakın olmak kaydıyla oldukça geniş bir şekilde ele alınmıştır.

2.11. Heybet/Üns

Eserinde üns ile birlikte kullanılan heybet kavramına da değinen Tehânevî bunu kısaca “Ül-fetin zıddıdır.” şeklinde tanımlamış ve oradan da üns maddesine bakılmasını tavsiye etmiştir.^[102] Tehânevî'nin alıntısına göre üns sözlükte bir şeye âşına olmak anlamındadır. Sözlük anlamının ardından tasavvufî manası üzerinde duran Tehânevî, sūfîlerin üns ile özel bir ünsiyeti kastettiklerini, bunun Allah'a ünsiyet olduğunu kaydetmiştir.^[103]

Tehânevî ele aldığı kavramların tasavvufî manası üzerinde dururken sıklıkla yaptığı gibi heybet ve ünsün izahında da *Mecmâu's-sülûk*'a müracaat etmiştir. Burada geçtiği üzere “Üns, sūfîlere göre kıymetli bir hal olup ruhun cemâlin kemâli ile lezzet bulmasıdır. Yine eserin bir başka bölümünde belirtildiği üzere üns heybetin zıddıdır.”^[104]

Tehânevî heybet ve ünsün izahında tanınmış sūfîlerin görüşlerine yer vermeyi ihmal etmemiştir. Kavramın izahında sūfî görüşlerine yer vermiş olması kavramın daha iyi anlaşılması amacıyla

[95] Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/825.

[96] Muhammed b. Yezid el-Kazvîni İbn Mace, *Sünenu İbn Mâce*, çev. Muhammed Fuad Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Edeb” 53.

[97] Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, *Mecmûatü'l-ahzâb*, çev. Ahmet Faik Arslantürkoglu (İstanbul: İslamoğlu Yayıncılık, 1992), 415. (Hadis olarak kaydedilen bu cümle temel hadis kitaplarında tespit edilememiştir.)

[98] Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/826.

[99] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 122-124.

[100] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 382-387; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 301-305.

[101] Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 2/561.

[102] Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1747; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 2/154.

[103] Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/277; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 4/647.

[104] Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/277; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 4/647.

dönük düşüncesi diğer kavramların izahına bakıldığında yanlış olacaktır. Öyle ki kavramın izahında müracaat ettiği kaynakta yer alan bilgileri olduğu gibi aktarmasına dayalı olarak burada sūfî görüşlerine yer vermiş olduğunu düşünmek, daha makul görülebilir.

Görüşlerine müracaat ettiği sūfîler Cüneyd-i Bağdâdî, Zünnûn el-Mısrî, İbrâhim Bâristânî, Şiblî (öl. 334/946) ve son olarak müellif sūfîlerden Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'dir. Cüneyd şöyle demiştir: “Üns heybetin varlığı ile birlikte haşmetin kalkmasıdır.” Haşmet, havfin recâya galip olması demektir. O halde bundan anlaşılan, müminde havf ve recânın hep bir arada bulunması gibi üns ve heybet de birbirini gerektirir, bunların her ikisi de birbirine bağlıdır. Heybet ünsün zıddı olup kabzın üstündedir. Her heybet sahibi aynı zamanda gaybet sahibidir. Daha sonra gayede nihayete ermeleri dolayısıyla heybette ayrışır. Hâvâce Zünnûn şöyle der: Ünsün en alt makamı, kendisiyle ateşe atılsa dahi kederlenmemek ve ünsiyet edilen şeyden gafil olmamaktır. Ünsün kemali ise sevenin sevilen tarafına inbisatıdır. Nitekim Halîl aleyhisselâm “Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster.”^[105] Kelîmullah da “Rabbim! Bana kendini göster, sana bakayım.”^[106] demişti. İbrâhim Bâristânî, ünsün kalbin sevilen ile ferah bulması olduğunu söylemiştir. Şiblî ise “Üns, senin senden uzaklaşmandır.” demiştir. Bir görüşe göre de üns ezkâr ile ünsiyet etmek ve ağyarı görmekten uzak kalmaktır.^[107]

Ünsü farklı sūfî görüşleri ve âyetlerden örnekler vererek nakleden Tehânevî, üns ve heybetin çeşitleri üzerinde durmuştur. Buna göre “Üns ve heybet iki çeşittir: Birincisi, celâl ve cemâl sıfatlarını mütâlaadan ötürü fenâdan önce her ikisinin de ortaya çıkmasıdır. Bu, telvin makamıdır. İkincisi ise, fenâdan sonra zatı mütâlaa dolayısıyla temkin ve bekâ makamında her ikisinin ortaya çıkmasıdır.”^[108] Buna zatın ünsü ve zatın heybeti de denilir. Bu, sâlike bâtını temizledikten sonra olan kıymetli bir haldir.” Şeyh Muhyiddîn Arabî'nin *Istîlâhat*'ta yaptığı tanıma göre üns “İlâhî hazretin cemâlinin müşâhedesinin kalpteki izidir, o da celâlin cemâlidir.”^[109]

Tehânevî'nin bu ıstılahı ele alırken ortaya koyduğu yaklaşım Kelâbâzî ve Kuşeyrî ile paraleldir.^[110] Her üç eserde de kavram sūfî sözleriyle izah edilmiştir. Tehânevî'nin *Mecmâu's-sülûk*'tan alıntılıdığı Cüneyd-i Bağdâdî ve Şiblî'nin sözü Kelâbâzî'de yer almaktadır.^[111]

2.12. Kurb

Tehânevî, Sadeddîn Hayrabâdî'nin *Mecmâu's-sülûk* adlı eserinden alıntılanarak kurbun farklı ilimlerdeki anlamlarına temas etmeden doğrudan tasavvufî manası üzerinde durmuştur. Bu esere göre kurb, “Bu'dun zıddıdır. Sūfîlere göre kulun Hak Teâlâ'ya müşahede ve mükâşefe yoluyla yakın olmasıdır. Bu'd ise kulun mükâşefe ve müşahededenden uzak olmasıdır.” Bu kısa alıntının ardından bir başka kısa alıntıyı da *Hulâsâtü's-sülûk*'tan yapmıştır. Buna göre kurb, “Allah'tan başka her şeyden kesilmektir. Bir görüşe göre kurb, taattir; bir görüşe göre kurb kalplerin sevgiliye yaklaşmasıdır.”^[112]

Kurbun tanımını mezkûr iki eserden veren Tehânevî, çeşitlerini *et-Tuhfetü'l-mürsele*'den aktarmıştır. Buna göre kurbun iki çeşidi vardır ve bunların ilki kurb-ı nevâfildir. “Yani beşeri niteliklerin yok olması ve Hak Teâlâ'nın sıfatlarının kul üzerinde açığa çıkmasıdır.” İkincisi ise

[105] el-Bakara 2/260.

[106] el-A'râf 7/143.

[107] Tehânevî, *Keşşâfü Istîlahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/277; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 4/647.

[108] Tehânevî, *Keşşâfü Istîlahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/277; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 4/647.

[109] Tehânevî, *Keşşâfü Istîlahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/278; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu Istîlahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 4/647.

[110] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 138-139; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 154-155.

[111] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 125.

[112] Tehânevî, *Keşşâfü Istîlahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1313; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu Istîlahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 3/111.

kurb-ı ferâizdir. “Yani kulun bütün mevcudata hatta kendi nefesine dair şuurundan tamamen fena bulup, nazarında Hak Teâlâ'nın varlığından başka bir şeyin kalmamasıdır. Bu takdire göre kurb-ı ferâiz daha tam ve daha kâmindir.”^[113]

Tehânevî kurbun izahında farklı görüşleri almayı da ihmal etmemiş görünmektedir. Sahih hadis kitaplarından *Sahîhu'l-Buhârî* tercümesinde alıntılanarak kurbun çeşitlerinin daha anlaşılır olmasını sağlamış, diğer görüşlerin aksine kurb-ı nevâfilin kurb-ı ferâizden daha üstün olduğu görüşüne yer vermiştir. “Asfiyânın diğer ifadelerinden anlaşıldığı üzere kurb-ı nevâfil daha üstündür çünkü onlara göre kurb-ı ferâiz Hakk'ın fâil, kulun alet olmasından ibarettir. Nitekim “Allah Ömer'in dilinden konuşur.”^[114] hadisi kurb-ı ferâize işaret eder. Kurb-ı nevâfil ise kulun fâil, Hakk'ın alet olması demektir. Nitekim “Kulum ben onu sevinceye kadar nâfilelerle bana yaklaşmaya devam eder. Ben onu sevince onun gören gözü, işiten kulağı, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum.”^[115] kudsi hadisi kurb-ı nevâfile işaret eder.”^[116]

Abdüllâtîf Gucerâtî (öl. 1049/1639) *Letâifü'l-lügât*'de yer alan izahı da *et-Tuhfetü'l-mürsele*'den farklı değildir. Tehânevî'nin naklettiği kadarıyla o da kurb-ı ferâize kurb-ı nevâfile göre üstünlük vermiş ve demiştir ki: “Hakk'ın fâil, kulun alet olmasından ibaret olan kurb-ı ferâiz kurb-ı nevâfilden daha üstündür. Çünkü kurb-ı nevâfilede kul fâil, Hak alettir. Fâillik bakımından Hak ile kul arasındaki derece farkı aşikârdır.”^[117]

Tehânevî, *Ikdü'l-münferid*'e müracaat ederek kurb çeşitlerinin farklı bir yönüne temas etmiştir. *Ikdü'l-münferid*'e göre “Kurb-ı ferâiz sahibi için bir ecir yoktur çünkü o nefisinden fani olmuştur. Bu makamda ecir kabul eden kimseler için Hz. Peygamber şöyle demekle emrolunmuştu: ‘Ben buna karşılık sizden, yakınlık ve dostluk bağları içinde sevgiden başka bir ecir istemiyorum.’^[118] Diğer peygamberler ise bunu öğrendikleri vakit ‘Bizim ecrimiz Allah'a aittir.’ demişlerdi. Çünkü Hz. Peygamber kurb-ı ferâiz sahibi olup sırf kuldu, diğer tüm peygamberler ise kurb-ı nevâfil erbabı idiler. Şu halde kurb-ı ferâiz bu ümmete mahsus özelliklerdendir. Kurb-ı nevâfilede kul nefsi ile perdelenmiş ancak geriye onun için bir kısım kalmış ve bu kısım ona ecir olmuştur. Kurb-ı ferâiz makamı ise Hz. Muhammed'e ve onun her bir varisine özel tükenmez bir paydır.”^[119]

Tehânevî'nin tasavvuf ıstılahlarından kurba geniş bir şekilde temas ettiği açıktır. Ancak temel tasavvuf eserlerinden *el-Lüma'*,^[120] *Ta'arrûf*,^[121] *er-Risâle*'de,^[122] ve *Ta'rîfât*'ta^[123] kurbun izahında çok sayıda sūfînin görüşüne yer verilirken burada hiçbir sūfînin zikredilmemesi dikkat çekicidir. Bu durum Tehânevî'nin ele aldığı bir ıstılahı sadece müracaat ettiği kaynaklardaki haliyle aktardığını, kavramların izahı konusunda bir standartının olmadığını göstermektedir. Üzerinde durduğumuz kavramların hemen hiç birinde temel eserlere müracaat etmemesi de dikkat çekicidir.

[113] Tehânevî, *Keşşâfû İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1313; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 3/111.

[114] İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ* (Beyrût, 1351), 2/327; Ayrıca bk. Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, 3682; (Mezkûr eserde “Allah, hakkı Ömer'in lisanına ve kalbine koymuştur.” şeklinde bir kayıt vardır.)

[115] Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Rikâk” 38.

[116] Tehânevî, *Keşşâfû İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1313; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 2/112.

[117] Tehânevî, *Keşşâfû İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1314; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 2/112.

[118] eş-Şûrâ, 42/23.

[119] Tehânevî, *Keşşâfû İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1314; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 2/112.

[120] Serrâc, *el-Lüma'*, 84-85.

[121] Kelâbâzî, *et-Ta'arrûf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 126-127.

[122] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 165-167; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 174-176.

[123] Cürcânî, *Ta'rîfât (Tasavvuf İstîlâhları)*, 79.

2.13. Muhabbet^[124]

Tehânevî, muhabbetin izahına âlimlerin muhabbet kavramının manası hususunda farklı görüşler öne sürdükleri uyarısıyla başlamıştır. Daha sonra *Şerhu'l-mevâkıf*; *Şerhu't-tavâli'* den alıntılanarak muhabbetin, kelime olarak meyletmek anlamında iradenin eş anlamlısı olduğunun söylendiğini kaydetmiştir. Devamla muhabbetin iki yönü olduğunu, bunlardan ilkinin Allah'ın kullarına muhabbeti, onlar için ebedi iyiliklerini ve ödülleri irade etmesi; ikincisinin ise kulların Allah'a olan muhabbetleri ki bu da O'na taati irade etmek şeklinde açıklamıştır.^[125]

Muhabbetin âlimler tarafından farklı yorumlandığı hatırlatmasıyla başladığı izahını teyit edersine önce Fahreddîn Râzî'nin (öl. 606/1210), sonra Abdürrezzâk Kâşânî'nin (öl. 736/1335) ve Hayrâbâdî'nin (öl. 922/1516) görüşlerine yer vermiştir. Görüşünü naklettiği ilk müellif Fahreddîn Râzî *Mefâtihu'l-gayb*'da Bakara sûresinin 165. âyetinin tefsirinde muhabbet kavramının manasında âlimlerin görüş ayrılığına düştüğünü belirttikten sonra önce kelâm âlimlerinin görüşlerini daha sonra âriflerin görüşlerini kaydetmiştir.^[126]

Tehânevî, en başta belirttiği farklı görüşlerden biri olarak Abdürrezzâk Kâşânî'nin *Keşfü'l-vücûhi'l-gur li-maânî nazmi'd-dür*'ünden nakletmiştir. Burada genel itibariyle muhabbet, "Allah güzeldir, güzelliği sever."^[127] hadisindeki gibi, güzel olanın, müşahedenin sevgiyle güzelliğe meyletmesidir. Çünkü her şey aslına ve cinsine doğru çekim duyar ve onun yakınlığına ve onunla kavuşmaya yönelir." ifadesiyle ortaya konmuştur. Bu düşünce "Ben gizli bir hazineydim, bilinmek istedim ve mahlûkâtı yarattım."^[128] hadisiyle tamamlanmıştır.^[129]

Tehânevî, bazı kavramların izahında yaptığı gibi muhabbet kavramında da sûfî görüşlerine yer vermiştir. Görüşlerine yer verdiği sûfîlerden biri Cüneyd-i Bağdâdî iken bir diğeri Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî'dir. (öl. 295/908) Cüneyd-i Bağdâdî'nin muhabbetle ilgili "Sevgi, sevmeyi sevmektir." sözünü naklederken Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî'nin "Çünkü sevgi, sevilen olduğunda artık sevenin zati bir niteliğidir. Sevenin sevilenin sevgisinde yok olmasıyla buluşma gerçekleşir ve zıtlık ortadan kalkar." Tahkik ehlinin görüşünü de nakleden Tehânevî seven ile sevilen arasında bir çekim olduğunu, böyle olunca da her sevilen sevendir ve her seven sevilen olduğunu kaydetmiştir.^[130] *Mecmâu's-sülûk*'tan alıntılanarak suretiyle muhabbetin başının muvafakat olduğunu söylemiştir. Daha sonra sırasıyla meyl, müânese, meveddet, hevâ, hullet, muhabbet, şegaf, teym, veleh ve aşkın geldiğini söylemiş, burada zikrettiği muhabbet türlerini tek tek açıklamıştır.^[131]

Buraya kadar yapılan izahlardan hareketle Tehânevî'nin muhabbetin izahına ilişkin âlimlerin muhabbetle ilgili farklı görüşlere sahip oldukları bilgisini Fahreddîn Râzî'den aldığı anlaşılmaktadır. Esasen Kâşânî'nin tanımıyla Fahreddîn Râzî'nin âriflerin görüşleri şeklindeki tanımlaması; mezkûr sûfîlerin sözleri ve tahkik ehlinin görüşlerinin birbirine paralel olduğu söylenebilir.

Tehânevî'nin muhabbet kavramına oldukça geniş yer verdiği görülür. Bunda muhabbetin tanımıyla ilgili âlimlerin görüşlerinin farklı olması yanında kavramın alıntılanıldığı eserlerde geniş yer alması da etkili olmalıdır.

[124] Tehânevî bu kavramı muhabbet bazen de muhabbet şeklinde kaydetse de biz yaygın olan "Muhabbet" şeklindeki kullanımını tercih ettik.

[125] Tehânevî, *Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1481; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 3/256-257.

[126] Tehânevî, *Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1481; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 3/256-257.

[127] Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "İman" 147.

[128] İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ* (Beyrût, 1351), 1/166.

[129] Tehânevî, *Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1482; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 3/258.

[130] Tehânevî, *Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1483; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 3/259.

[131] Tehânevî, *Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1484; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 3/260.

Temel tasavvuf eserlerinde muhabbet kavramının oldukça geniş bir şekilde ele alındığı görülür. Benzer şekilde Serrâc, Kelâbâzî ve Kuşeyrî de bu kavram üzerinde, ele aldıkları diğer kavramların birçoğundan daha fazla durmuşlardır. Serrâc muhabbetin ve muhabbet ehlinin hallerinden etraflıca bahsetmiş,^[132] Kelâbâzî diğer kavramlarda olduğu gibi bunda da sûfî sözleriyle kavramı açıklama yoluna gitmiştir.^[133] Kuşeyrî ise muhabbeti âyet ve hadislerle izah etmiş, izahlarını çok sayıda sûfî sözle desteklemiş, ayrıca kavramın kelime - kök manası ile çeşitlerine değinmiştir.^[134] Kâşânî'nin de eserinde yer verdiği muhabbet bütün sevgi türlerinin kaynağı olarak gösterilmiştir.^[135]

Tehânevî ve temel tasavvuf kaynaklarının müelliflerinin kavrama geniş bir şekilde yer verdiği görülsede buradaki kapsam temel tasavvuf kitapları ile *Keşşâf*'ta farklılaşmaktadır. Nitekim muhabbet Tehânevî'de daha çok farklı ilim sahibi âlimlerin görüşleri ekseninde ve farklı kaynaklarla şekillenirken temel tasavvuf eserlerinde daha çok tasavvufî mana yoğunluklu ve sûfî görüşleri çerçevesinde bir içerikle teşekkül etmiştir.

2.14. İttisâl

Tehânevî, ittisâli, en kısa tanımıyla bir şeyin başka bir şeye kıyasla nitelendiği izafî bir durum olarak tanımlamış, iki anlamda kullanıldığını belirtmiştir. Bu kapsamda yaptığı izah şu şekildedir:

“İlki sonların birliği anlamındadır. Bu mevcut olsun mevhum olsun, miktarı olan bir şeyin miktarı olan başka bir şeyle ortak bir sınıra sahip olmasıdır. Bu anlamda birinci şeyin miktarının ikincisine muttasıl olduğu söylenir. İttisalin ikinci anlamı ise bir şeyin başka bir şeyin hareketiyle hareket etme durumunda olmasıdır. Bu anlamda ikinci hareket eden ilk hareket edene muttasıldır denilir. Bu anlam ya mutlak olarak ya da bir açının iki kenarının, organların bir kısmının bir kısmıyla, eklemlerin kaslarla ve daha birçok şeyin birbirleriyle olan ittisâlleri gibi bir maddede olması cihetiyle kem-i munfasılın arazlarındandır. *Şerhü'l-işârât, Muhakemât*'ta^[136] ve Sadrüşşeria'nın (öl. 747/1346) heyulanın ispatı sadedinde zikredilenlerden anlaşılan budur.”^[137]

İttisâlin genel manasını ve çeşitlerini ortaya koyduktan sonra farklı ilimlerdeki mânaları üzerinde muhtasar olarak durmuştur. Buna göre ittisâl “sûfîlerde, vusul ve visal ile eş anlamlıdır. Hadisçilerde hadisin ravîlerinden birinin düşmemesi ve isnadın kopukluk olmaksızın gelmesidir. Mantıkçılarda bir önermenin sübûtunun başka bir önermeyi varsaymaya bağlı olmasıdır. Filozoflarda bir şeyin sınırlarda o şeye ait ortak cüzler farz edilebilecek durumda olmasıdır.^[138] Münecimlere göre ise iki yıldızın bakış ve birbirlerine göre açıları hususunda özel bir konumda bulunmasıdır.”^[139]

Tehânevî, ittisâlin vusûl ve vâsıl ile eş anlamlı olduğunu demekle iktifa etmiştir. Visâle bakıldığında ittisâlin manasını nasıl verdiği anlaşılacaktır. Visâl sâiklere göre vusûlün ve ittisâlin eş anlamlısıdır. *Mecmâu's-sülûk*'tan alıntıladığı kadarıyla ittisâl, “Hak dışındakilerden kopmaktır. Onunla kastedilen birinin biriyle birleşmesi değildir. Çünkü bu birleşme iki cisim arasında olur.

[132] Serrâc, *el-Lüma'*, 86-88.

[133] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 128-130; Kelâbâzî, *Ta'arruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, 176-179.

[134] Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 404-414.

[135] Abdurrezzak Kâşânî, *İstılâhâtü's-sûfiyye*, thk. Abdülâlî Şaheyn (Kahire: Dâru'l-menâr, 1413), 307-308; Abdurrezzak Kâşânî, *İstılâhâtü's-Sûfiyye*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2014), 33.

[136] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtü'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/92; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtü'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 2/463.

[137] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtü'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/93; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtü'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 2/464.

[138] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtü'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/93; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtü'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 2/464.

[139] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtü'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/94; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfı İstılâhâtü'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 2/464.

Hak için bunun düşünülmesi küfürdür. Bu sebeple Hz. Peygamber, ‘Hak ile ittisâl, mahlûktan kopuş kadardır.’ buyurmuştur. Kimileri de demiştir ki, kopmayan buluşmaz; yani iki dünyadan kopmayan, iki dünyayı yaratan ile buluşmaz.”^[140]

Tehânevî’nin ittisâl kavramına hacim ve kapsam olarak oldukça geniş yer verdiği açıktır. Kullandığı kaynak ve kavramın manasını verdiği ilim çeşidine bakıldığında bu durumun anlaşılır olduğu söylenebilir. Nitekim o *Şerhü’l-işârât*, *Muhakemât*, *Mecmâu’s-sülûk* ve *et-Tavzîh* gibi eserler çerçevesinde kavramın sûfler, hadisçiler, filozoflar, mantıkçılar ve müneccimler gibi farklı ilim alanlarından âlimlerin görüşleriyle açıklamıştır. Bu durum onun ele aldığı kavramın kullanım alanına ve farklı ilimlerde yer alıp almadığına bağlı olarak üzerinde durma yoğunluğunu göstermektedir. Dolayısıyla bir kavram ne kadar çok kaynakta yer almış ve ne kadar çok ilim alanını ilgilendirmişse o kadar geniş çerçevede ele alınmıştır.

İttisâl’in diğer kaynaklardaki manasına bakıldığında Kelâbâzî’nin tanımına yakın olduğu görülür. Ancak Kelâbâzî kavramın sadece tasavvufî manası üzerinde durmuş, diğer ilimler veçhindeki manalarına temas etmemiştir. *Ta’arruf*ta ittisâl “Kulun sırrı ile Allah’tan başka her şeyden ayrılması ruhunda Hak’tan başkasını görmemesi, O’ndan başkasından bir şey dinlememesidir...” şeklinde tarif edilmiştir.^[141] Sühreverdî ise haller zümresinden saydığı ittisâli yine Kelâbâzî’nin verdiği anlam paralelinde açıklamış ancak sûflerin bu konuda bazı farklılıklarla ittisâli izah ettiğini kaydetmiştir. Buna göre ittisâlin kulun Hâlık’tan başkasını görmemesi ve içinde yaratıcıdan başkasına ait bir duygu beselememesi şeklindeki tanımıyla Kelâbâzî’ye yaklaştığı; mürid ve muradın ittisâlinin farklılığı yönüyle Kâşânî’ye öncülük ettiği söylenebilir.^[142] Nitekim Kâşânî’ye göre ittisâl “Kulun kendi aynının Hakk’ın vücuduna bağlı olduğuna bakmaksızın ve Hakk’ı kendisine izafe etmeksizin aynının ahadî vücuda muttasıl olarak mülâhaza etmesidir...”^[143] Bu tanımlar Tehânevî’nin izahının temelini oluşturmaktadır.

2.15. Tevâzu’

Tehânevî, müellif sûflerle makamlar zümresinden sayılan tevâzu’ kavramını öncelikle fakihlerin verdiği mana üzerinden herhangi bir fikhî istilâh kitabı zikretmeden tanımlamıştır. Ancak istilâhın sadece terim anlamı üzerinde durmuş, kelime anlamına temas etmemiştir. Burada fakihlere göre vadi’a anlamına geldiğini kaydetmiştir.^[144]

Benzer şekilde kavramın kelime anlamına temas etmeden *Hulâsâtü’s-sülûk*’tan alıntı yapmak suretiyle sûfler nezdindeki anlamı üzerinde durmuştur. Onun alıntılıdığı tanım şu şekildedir:

“Sâliklere göre aza razı olmak ve halkın yükünü çekmektir. İşaret ehli şöyle demiştir: Tevâzu’ nefsi tanıyarak hakir görmek ve tevhide^[145] hürmet göstermekle birlikte nefsi yüceltmektir. Hz. Peygamber ‘Allah tevazu sahibi olmayan bir peygamber göndermemiştir.’^[146] buyurmuştur. Bir görüşe göre tevazuun son noktası evden çıkman ve bütün insanların senden üstün olduğunu düşünmendir.”^[147]

[140] Tehânevî, *Keşşâfü İstilahâti’l-Fünûn ve’l-Ulûm*, 2/1784; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstilahâti’l-Fünûn ve’l-Ulûm)*, 4/707.

[141] Kelâbâzî, *et-Ta’arruf li mezhebi ehli’t-tasavvuf*, 128-130; Kelâbâzî, *Ta’arruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, 176.

[142] Sühreverdî, *Avârifü’l-maârif (Tasavvufun Esasları)*, 641-643.

[143] Kâşânî, *İstilahâtü’s-sûfiyye*, 50.

[144] Tehânevî, *Keşşâfü İstilahâti’l-Fünûn ve’l-Ulûm*, 1/523; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstilahâti’l-Fünûn ve’l-Ulûm)*, 4/590.

[145] Tehânevî, *Keşşâfü İstilahâti’l-Fünûn ve’l-Ulûm*, 1/523; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstilahâti’l-Fünûn ve’l-Ulûm)*, 4/590.

[146] Hadis olarak kaydedilen bu sözü temel hadis kaynaklarında tespit edemedik.

[147] Tehânevî, *Keşşâfü İstilahâti’l-Fünûn ve’l-Ulûm*, 1/523; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstilahâti’l-Fünûn ve’l-Ulûm)*, 4/591.

Tehânevî'nin ıstılahları işlemek konusundaki ölçüsüzlüğü bu ıstılahta da görülmektedir. Bu durum her bir ıstılahta kimi zaman benzer kimi zaman da farklı şekillerde temayüz etmektedir. Tevâzu' kavramında kelimenin kökenine, kelime anlamına temas etmemiş, doğrudan fıkhıdaki ve tasavvufdaki anlamı üzerinde terim manası yönüyle durmuştur. Oysa tevazuu sadece fikhın veya tasavvufun konularından biri olmayıp diğer İslami ilimlerin kavram haritası içerisinde bulunmak yönüyle geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Bunun yanında Tehânevî kavramla ilgili âyet ve hadis nakletmemiş, ayrıca tasavvufî yönü üzerinde daha çok durduğu kavramla ilgili herhangi bir sūfinin görüşüne yer vermemiştir.

Çalışmada mukayese ve kavramların belirlenmesinde ölçü olarak alınan tasavvuf eserlerinin çoğunda tevâzu' kavramı yer almamıştır. Buna karşılık Kelâbâzî ve Kuşeyrî kavram üzerinde durmuştur. Kelâbâzî *Ta'arruf*'ta tevâzu' kavramına *Keşşâf*'a benzer şekilde kısaca değinirken Kuşeyrî'nin kavrama daha fazla odaklandığı görülür. Ancak Kelâbâzî, Tehânevî'den farklı şekilde tevâzu'u kalbin zillet içinde olması, alçak gönüllük ve zilleti kucaklamak manalarında nefsi hakir görmek şeklinde tanımlamıştır.^[148] Oysa Tehânevî'de, her ne kadar tevhide hürmet şartını koysa da, tevâzu'u nefsi bir yönüyle yüceltmek şeklinde açıklanmıştır. Burada Tehânevî'nin nefsin Allah'a dönük yönüyle ve "*Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.*"^[149] âyetine uygun biçimde mana verdiği değerlendirilebilir. Kuşeyrî ise kavramı huşû ile birlikte değerlendirmiş, âyet, hadis ve sūfî sözleriyle teyit ettiği kavrama geniş açıklamalar getirmiştir. Ancak onun da izahlarında yer verdiği sūfî sözlerine bakıldığında Kelâbâzî'nin yaklaşımı gibi daha çok nefsin zilleti ekseninde bir açıklama yaptığı görülür. Nitekim Fudayl b. İyâz'dan naklettiği "Nefsinin değeri bulunduğu görüşünde olanın tevazudan nasibi olmaz."^[150] sözü bu durumu açıklar niteliktedir.^[151]

2.16. Tevekkül

Tehânevî, tevekkülün izahını yaparken doğrudan tasavvufî manasıyla başlamıştır. Onun bu kavramı açıklarken üç farklı kaynak ve birkaç sūfinin görüşüne yer verdiği görülür. *Hulâsâtü's-sülûk*, *Mecmâu's-sülûk* ve *Kûtû'l-kulûb* müracaat ettiği kaynaklar iken Ebû Musa ve Zünnûn el-Mısrî görüşünü aktardığı sūfilerdir.

Öncelikle kavramı *Hulâsâtü's-sülûk*'tan alıntılararak marifet ehlinde birinin tevekkülü, "Herhangi bir zihin karışıklığı yaşamaksızın bir hafta boyunca açlığa sabretmek olduğu" şeklinde tanımladığını aktarmıştır. Bunun dışında başka bir görüşü daha nakleden müellif, tevekkülü "Rızık için sebeplerle meşgul olmak suretiyle Allah üzerinde hükmetmekten geri durmak ve rızık Allah Teâlâ'dan bir farz olarak görmek" şeklinde tanımlamıştır. Ancak burada çalışmayı bırakan ve yaratılmışlardan rızık uman kimse mütevekkil değil müteekkil olduğunu da eklemiştir.^[152] Daha sonra *Mecmâu's-sülûk*'tan nakille şöyle kaydetmiştir: "Sūfiler tevekkülün tanımı hakkında pek çok söz söylemişlerdir. Her söyleyen kendi makamından söylemiş; bu sebepten ötürü onların tevekkül hakkındaki cümleleri farklı farklı olmuştur."^[153] Müellif isim zikretmeksizin "Bazıları ise tevekkülün Allah'tan başkasından ummayıp yine O'ndan başkasından korkmamak olduğunu söylemiştir." şeklindeki yaklaşımını zikretmiş ardından sūfîlerin görüşünü kaydetmiştir. İlk önce

[148] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 114; Kelâbâzî, *Ta'arruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, 161.

[149] el-İsrâ 17/70.

[150] Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 235.

[151] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 267.

[152] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/533; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/595.

[153] Tehânevî, *Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1/533; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/595.

Ebû Musa'nın "Eğer yırtıcı hayvanlar ve yılanlar seni her yanından kuşatırlarsa bile sen yine de bundan ötürü başını hareket ettirme." sözünü daha sonra Zünnûn el-Mısrî'nin "Tevekkülün efendilerden kurtulmak ve sebeplerden kesilmektir." sözünü nakletmiştir. Sûfî sözlerinden tekrar eser alıntılarına yer veren müellif burada *Kûtû'l-kulûb*'dan alıntıladiğı şu sözlerle izahını tamamlamıştır:^[154]

"Tedavinin ruhsat ve genişlik, terkinin ise darlık ve azîmet olduğu söylenmiştir. Allah azimetle amel edilmesini sevdiği gibi, ruhsatla amel edilmesini de sever. Ancak tevekkülün kemali, ilaca yaklaşmamaktır. Bu ise mükâsefe ehli olanlar, çokça sevaba erişmek için hastalıklara sabredenler ve günahlarından ötürü korku içinde olup ağrısını ve hastalığını unutan kimseler için kolay bir iştir."^[155]

Tehânevî'nin kavramları izah etme usulüne ilişkin klasik yaklaşımını bu kavramda da görmek mümkündür. Bazı kavramlarda olduğu gibi kelime anlamı ya da terim manası verilmeden, diğer ilimlerde nasıl kullanıldığına dair genişlemesine bir izah ortaya konmadan doğrudan tasavvufî manası üzerinde durulmuştur.

Tasavvuf klasiklerine bakıldığında Kelâbâzî'nin klasik yöntemine uygun yani sûfî görüşlerine dayalı bir tanım yaptığı ve tevekküle görece fazla yer verdiği;^[156] Serrâc^[157] ve Kuşeyrî'nin^[158] de kendi usullerine uygun bir şekilde âyet, hadis, genel tanım ve sûfî görüşleri odaklı bir açıklama yaptığı ve kavrama oldukça fazla yer verdiği görülmektedir. Aynı şekilde *Avârif* müellifi de bu kavramı diğer temel eserlere benzer bir yaklaşımla doğrudan sûfî görüşleri çerçevesinde ele almıştır.^[159] *Âdâbü'l-mürîdîn*'de diğer makamlarda olduğu gibi "Allah'ın dışındaki şeylere karşı özlemi ortadan kaldırmak, sadece Allah'a dayanıp güvenmektir." keklinde kısa^[160] *Ta'rifât*'ta ise zikredilen beş eserin ortaya koyduğu manaya odaklı "İnsanların elinde bulunandan ümidi kesip Allah'ın nezdinde olana güvenmektir." şeklinde oldukça kısa ve terim manasına dönük bir tanım yapılmıştır.^[161] Daha önceki kavramlarda da tespit edildiği üzere Tehânevî'nin temel kaynakların aksine kavramların izahında bir yöntem belirlemediği, açık bir belirsizliğin olduğu, referans aldığı kaynaktan malumatla yetindiği, kendi görüşünü kavram izahında kullanmadığı anlaşılmaktadır.

2.17. Yakîn

Yakîn kelimesi yakîniyyât kelimesiyle birlikte ele alınmıştır. Öncelikle yakîn'in zâhir ulemaca yapılan izahları üzerinde durulurken Kutbî, Nasûriddin el-Kâşânî ve Hayâlî gibi müelliflerin konuyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda zâhir ulema tarafından yakîn "kesin, mutabık, sabit itikattir. Yani şüphe verenin şüpheye düşürmesiyle ortadan kalkmayan itikat;^[162] teyakkûn ve yakîn, çelişik ihtimalinin yokluğudur. Ayrıca bunun anlamı ne nefsü'l-emrde ne bilende ne o anda ne sonrasında bu ihtimalin bulunmamasıdır."^[163] şeklinde tanımlanmıştır.

Yakîn'in izahını özetle bu şekilde yaptıktan sonra yakîniyyat kavramını ele alan Tehânevî yakîniyyatı zarûrî ya da nazarî olabilen yakîni tasdikleri elde ettiğimiz önermelerdir, diyerek izah

[154] İlgili açıklamalar için bk. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtû'l-kulûb (Kalplerin Azığı)*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1999), 3/76-96.

[155] Tehânevî, *Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1/533; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 2/596.

[156] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 118-120.

[157] Serrâc, *el-Lüma'*, 78-79.

[158] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 294-307; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 348-358.

[159] Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 2/556-558.

[160] Sühreverdî, *Âdâbü'l-mürîdîn*, 21.

[161] Cürcânî, *Ta'rifât (Tasavvuf İstilahları)*, 110.

[162] Tehânevî, *Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1812; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 4/733.

[163] Tehânevî, *Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 2/1813; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*, 4/733.

etmiştir.^[164] Peşinden sâliklerin görüşüne göre yakîni tanımlayarak tasavvufî manası üzerinde durmuş, tasavvuf ehlinin yakîn anlayışına dair görüşünü yakîniyyat kavramı altında ele almıştır. Buna göre yakîn, sâlikler nezdinde hakkında farklı görüşler dile getirilen bir kavramdır. Sehl (öl. 283/896) "Yakîn mükâşefedir.", Ata (öl. 309/922) "Yakîn, zaman akıp gittiği sürece muarızdan arınmış bilgidir.", Zünnûn, "Gözün gördüğü her şeyin bilgiye, kalbin bildiği şeyin ise yakîne nispet edilmiştir." sözlerini nakletmiştir.^[165] Daha sonra Hz. Ali'nin "Perde kalksa bile yakînim artmaz." sözünden hareketle yakînin açıklık ve müşahede yönünden artabileceğini ifade etmiştir.^[166]

Mecmâu's-sülûk'tan alıntıladığı izahların ardından *Hülâsâtü's-sülûk*'tan aktararak yakînin çeşitleri üzerinde durmuştur. Bazılarının yakîni üçe ayırdığını bunların ilme'l-yakîn ki fikir ve nazar ile, ayne'l-yakîn ki gözün görmesi ile ve hakka'l-yakîn ki bu ikisinin birleşimiyle oluştuğunu kaydetmiştir.^[167]

Hülâsâtü's-sülûk'tan yaptığı alıntıyla üç türünün olduğunu kaydettiği yakîni tekrar *Mecmâu's-sülûk*'a atıf yapmak suretiyle örneklenirerek açıklamıştır. Buna göre yakîn:

"Nazar ve istidlal ile oluşan yakîne, ilme'l-yakîn; müşahede ve görme ile oluşan yakîne ayne'l-yakîn ve doğrudan temasla birlikte görmeyle oluşan yakîne de hakka'l yakîn denilmiştir. Buna göre ilme'l-yakîn adet üzere denizde suyun olduğunu bilen gibidir. Ayne'l-yakîn deniz kıyısında yürüyen, duran ve denizi gören gibidir. Hakka'l-yakîn ise o suyun içine giren, onunla yıkanan ve ondan içen birisi gibidir."^[168]

Tehânevî yakîn kavramını farklı ilimler yönünden değerlendirmiş, daha sonra kavramın tasavvufî manası üzerinde durmuştur. Bu yönüyle ilimlerin kavramları izah etme farklılıklarından hareketle hangi anlamlarda kullandıklarını görme imkânı da sunmuştur. Bu yönüyle yakîn kavramının ele alınıp şeklinin bütüncül olması yönüyle olumlu olduğu söylenebilir. Yakînin tasavvufî manası üzerinde dururken de konu tasniflerine dikkat ettiği, konunun aynı özelliklerini farklı kaynaklardan alıntılarla ve aynı yerde vermek suretiyle yakîn kavramı özelinde konu bütünlüğüne dikkat ettiği görülmektedir.

Tasavvuf kaynaklarına bakıldığında yakîn üzerinde durulduğu görülür. Yakîn kavramına temas eden kaynakların ortak manası şüphenin ortadan kalkması yönündedir. Kelâbâzî yakîni sûfî görüşleri etrafında muhtasar bir şekilde ele almış,^[169] Serrâc makam yerine hal olarak değerlendirdiği yakînin ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn şeklinde üç türü olduğundan, ayrıca yakînin avam, havâs ve havâssü'l-havâs'ın durumuna göre üç hali olduğundan bahsetmiştir.^[170] Kuşeyrî, diğerlerine benzer şekilde şüphenin ortadan kalkması odaklı sûfî görüşleri çerçevesinde yakîni izah etmiştir.^[171] Yakîni ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn şeklinde tasnif eden ve ilkinin ulemanın, ikincisinin ariflerin, üçüncüsünün ise dostların fena buldukları mahal olarak açıklamıştır.^[172] Yakîne yer veren bir diğer müellif Cürcânî de yine yakînin şüphenin olmaması yönüne dönük izahını yapmıştır.^[173]

[164] Tehânevî, *Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1813; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/734.

[165] Tehânevî, *Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1813; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/734.

[166] Tehânevî, *Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1814; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 2/734.

[167] Tehânevî, *Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1814; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/735.

[168] Tehânevî, *Keşşâfû Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1814; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm)*, 4/735.

[169] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 121-122.

[170] Serrâc, *el-Lüma'*, 102-104; Serrâc, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*, 68-70.

[171] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 318; Kuşeyrî, *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, 262.

[172] Hucvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, 2/625-626.

[173] Cürcânî, *Ta'rifât (Tasavvuf Istilahları)*, 117.

Tehânevî'nin yakîn kavramını mezkûr tasavvuf kaynaklarına oldukça yakın bir manada ele aldığını söylemek mümkündür. Diğer ilimlerdeki manası bir yana bırakılırsa tasavvufî mana yönüyle klasiklere paralel bir açıklama yaptığı görülmektedir.

Sonuç

Muhammed b. Ali et-Tehânevî'nin on yedinci asırda telif ettiği *Keşşâfû ıstılâhati'l-funûn ve'l-ülûm* adlı ansiklopedik eseri, dönemin ilmî panoramasını yansıtan kapsamlı bir çalışma olarak tasavvuf ıstılahlarına da genişçe yer vermiştir. Eser, tasavvufun tanımı, sûfi ve ilintili kavramlar, seyrüsülûk, tarikatların insani yönü ve mekânları, nefis ve makamları gibi tasavvufun hemen her yönüne temas ederek çok sayıda tasavvufî ıstılaha yer vermesiyle dikkat çekmektedir. Ancak onun kendi özgün yorumlarını sunmaktan ziyade, mevcut tasavvuf literatüründen bir derleme sunma eğiliminde olduğu söylenebilir.

Keşşâf'ta makamların genellikle belli eserlerden alıntılanarak açıklandığı görülmüştür. Özellikle Abdürrahim b. Ahmed el-Hindî'nin *Keşfü'l-lügât* ve Şeyh Sadeddin b. Şeyh Bedhen el-Hayrâbâdî'nin *Mecmâu's-sülûk* adlı eserleri, Tehânevî'nin sıkça başvurduğu kaynaklar arasında yer almaktadır. Ancak temel tasavvuf eserlerine doğrudan müracaat etmediği çalışmanın dikkat çeken bulguları arasındadır. Kimi zaman kavramın önce etimolojik kökenine, ardından kelime ve terim manalarına değinilmiş, daha sonra ise diğer ilimlerdeki karşılıklarına ve tasavvufî ıstılah olarak neye delalet ettiğine açıklık getirilmiştir. Kimi zaman ise doğrudan tasavvufî manasıyla ele alınarak farklı bir yaklaşım sergilenmiştir. Müellifin kavramları ele alış şeklinde standart bir yöntem gözetmediği, her bir kavramın izahında kendine özgü bir yöntem kullandığı tespit edilmiştir. Bu durum, Tehânevî'nin tasavvuf ıstılahlarını açıklarken belirli bir sistematığe bağlı kalmadığını göstermektedir. Özellikle tasavvuf ilmi açısından merkezi öneme sahip bazı kavramların (havf, zikir vb.) oldukça kısa ve yüzeysel bir şekilde ele alınması, müellifin kavramların derinlemesine izahına ve muhtemel farklı yorumlarına yeterince eğilmediği izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim bu durum, Tehânevî'nin tasavvufî düşünceye dair özgün bir yorum veya eleştirel bir bakış açısı getirmek yerine, mevcut bilgiyi aktarmayı tercih ettiğini göstermektedir.

Keşşâf'ın tasavvufî kavramlar özelinde alıntılandığı kaynaklardan farklı yeni bir ifade ortaya koyduğu söylenemez. Bununla birlikte, *Keşşâf*'ın tasavvufî kavramları hem kelime hem de terim manalarıyla birlikte ele alması, farklı ilimlerdeki karşılıklarıyla birlikte sunması ve tasavvufî ıstılah olarak taşıdığı anlamı açıklaması gibi yönleriyle literatüre katkı sağladığı söylenebilir. Tehânevî, tasavvufî makamları sadece tasavvuf disiplini içerisinde ele almakla yetinmeyip, fıkıh, kelam, felsefe gibi diğer ilim dallarıyla olan bağlantılarını da vurgulayarak, ilimler arası bir perspektif sunmaktadır. Bu yönüyle eser, dönemin tasavvuf ve genel ilmî terminolojisinin ele alınış şeklini anlamak, tasavvufî kavramların farklı ilim dallarıyla olan etkileşimini kavramak ve kavramsal çeşitliliği keşfetmek bakımından oldukça kıymetli bir kaynaktır.

Sonuç olarak, Tehânevî'nin *Keşşâf*'ı, tasavvufî makamların anlaşılması için önemli bir referans kaynağı olmakla birlikte, müellifin kavramları ele alış şeklindeki sistematik bir yöntemin eksikliği ve temel tasavvuf eserlerine doğrudan başvurmaması, eserin tasavvuf alanındaki özgünlüğünü ve derinliğini sınırlamaktadır. Buna rağmen, *Keşşâf*'ın tasavvufî kavramların farklı ilimlerle olan bağını ortaya koyması, terminolojik bir zenginlik sunması ve dönemin ilmî atmosferine ışık tutması, eseri tasavvuf araştırmaları için değerli bir kaynak konumuna getirmektedir. Bunun yanında *Keşşâf*, sadece tasavvufî makamların on yedinci asırdaki anlayışına ışık tutmakla kalmamakta, aynı zamanda dönemin entelektüel ortamı, ilimler arası ilişkiler ve tasavvufun bu bağlamdaki konumu hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır.

Kaynakça

- Abdullah, Hüseyin Abdullatif. “Tehânevî'nin Keşşâfı İstılâhâtı'l-Funûn ve'l-'Ulûm Adlı Ansiklopedisinde Aruz İlmine İlişkin Maddeler”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (2016), 313-358.
- Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed. *Keşfu'l-hafâ*. 2 Cilt. Beyrût, 1351.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Ta'rîfât (Tasavvuf İstılahları)*. çev. Abdülaziz Mecdî Tolun. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım, 2021.
- Erginli, Zafer. “Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 153-198.
- Göztepe, Yüksel. “Hal ve Makamın Analizine Yönelik İlk Girişimler”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 407-417.
- Gucerâtî, Abdullatif b. Abdillâh el-Abbâsî el-. *Letâifü'l-lügât*. The National Library of Israel.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin. *Mecmûatü'l-ahzâb*. çev. Ahmet Faik Arslantürkoglu. İstanbul: İslamoğlu Yayıncılık, 1992.
- Hucvirî, Ali B. Osman Cüllâbî. *Keşfü'l-mahcûb*. thk. İsâd Abdulhadi Kandîlî. 2 Cilt. Kahire: Meclisi'l-ağlâ li's-sekâfe, 2007.
- Hucvirî, Ali B. Osman Cüllâbî. *Keşfü'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 7. Basım, 2020.
- İbn Mace, Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *Sünenu İbn Mâce*. çev. Muhammed Fuad Abdalbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. “Keşşâfı İstılâhâtı'l-Funûn ve'l-'Ulûm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/330-331. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kâşânî, Abdurrezzak. *İstılâhâtü's-Sûfiyye*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2014.
- Kâşânî, Abdurrezzak. *İstılâhâtü's-sûfiyye*. thk. Abdülâlî Şaheyn. Kahire: Dâru'l-menâr, 1413.
- Kelâbâzî, Ebü Bekir Muhammed b. İshâk. *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. Beyrût: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413.
- Kelâbâzî, Ebü Bekir Muhammed b. İshâk Buhârî. *Ta'arruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 7. Basım, 2021.
- Kudâî, Muhammed b. Selâme b. Cafer. *Şihâbü'l-ahbâr*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınları, 1999.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 7. Basım, 2014.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdulhalim Mahmud - Mahmud Şerîf. Kahire: Matabiatü Daru's-şuşb, 1409.
- Mekkî, Ebü Tâlib el-. *Kütü'l-kulûb (Kalplerin Azığı)*. çev. Muharrem Tan. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Serrâc, Ebü Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed et-Tûsî. *el-Lüma'*. thk. Abdulhalim Mahmud. Mısır: Darü'l-mektebetü'l-hadîsi, 1380.

- Serrâc, Ebü Nasr et-Tûsî. *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*. çev. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddîn. *Avârifü'l-maârif*. thk. Ahmed Abdürrahim es-Sâyih. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-sekafeti'd-dîniyye, 1427.
- Sühreverdî, Ebü'n-Necîb. *Âdâbü'l-mürîdîn*. thk. Menâhim Milûn. Kudüs: Mâhe'd-dirâseti'l-Asyeviyye ve İfrikiyye, 1977.
- Sühreverdî, Ebü'n-Necîb. *Âdâbü'l-mürîdîn (Yol Ahlâkı)*. çev. Süleyman Gökbulut. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2014.
- Sühreverdî, Ebü'n-Necîb. *Avârifü'l-maârif (Tasavvufun Esasları)*. çev. Hasan Kâmil Yılmaz - İrfan Gündüz. İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1990.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî. *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi (Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm)*. ed. Ömer Türker. 4 Cilt. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî. *Keşşâfü Istılâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. 2 Cilt. Beyrût: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünen-i Tirmizî*. Beyrût: Dar-u İhyâi't-türâsî el-Arabî, 1975.